

KOSOVADA'KI TARİHİ VE KÜLTÜREL MİRASIMIZ MEŞHED-İ HUDAVENDİGAR¹

PROF. DR. KEMALETTİN KUZUCU*

Yaptığı fetihlerle Osmanlıların beylikten çıkıp devlet kimliğine bürünmesinin yolunu açan, Rumeli'nin Türk yurdu hâline gelmesini sağlayan ve İstanbul'un fethinin kapısını aralayan I. Murad, aynı zamanda savaş meydanında şehit düşen ilk Osmanlı padişahıdır. Bu yönüyle "fatih" ve "gazi" olarak bilinen, fakat daha çok "Hudâvendigâr" unvanıyla anılan padişah, Rumeli'ye düzenlediği altıncı seferini de fetihle tamamladıktan sonra şehitler arasında dolaşırken, cesetlerin arasına gizlenmiş bulunan Miloş Kobilović'in hançerli saldırısı sonucu şehit olmuştu. Padişahın iç azaları çıkartılarak şehit düştüğü yere gömülmüş, tahnit edilen cesedi ise Bursa'ya götürülerek Çekirge'de kendi yaptırdığı türbesine defnedilmişti. I. Murad'ın iç organlarının gömüldüğü yere oğlu Yıldırım Bayezid bir türbe inşa ettirdi. Sonraki tarihlerde türbenin etrafına birtakım yapılar eklenirken, türbedarlar ve ailelerinin defnedildiği mezarların oluşturduğu küçük bir kabristan da yapılar topluluğunun yanında yerini aldı.

Sultan Murad Türbesi, Kosova'nın başkenti Priştine'nin kuzeybatısında, Mitroviçe yolunun 5. kilometresindedir. Burası Osmanlı'dan günümüze "Meşhed-i Hudâvendigâr", "Meşhed-i mukaddes", "Meşhed-i Mübarek", "Kosova Meşhedi" ya da kısaca "Meşhed"² gibi isimlerle anılagelmiştir. Öztuna'nın tabiriyle Balkan Türklüğünün Kâbe'si olan türbe, kendilerini İslam diniyle tanıştırdığı için Murad

* Marmara Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Yaptığı fetihlerle Osmanlıların beylikten çıkıp devlet kimliğine bürünmesinin yolunu açan, Rumeli'nin Türk yurdu hâline gelmesini sağlayan ve İstanbul'un fethinin kapısını aralayan I. Murad, aynı zamanda savaş meydanında şehit düşen ilk Osmanlı padişahıdır. Bu yönüyle "fatih" ve "gazi" olarak bilinen, fakat daha çok "Hudâvendigâr" unvanıyla anılan padişah, Rumeli'ye düzenlediği altıncı seferini de fetihle tamamladıktan sonra şehitler arasında dolaşırken, cesetlerin arasına gizlenmiş bulunan Miloş Kobilovi'in hançerli saldırısı sonucu şehit olmuştu. Padişahın iç azaları çıkartılarak şehit düştüğü yere gömülmüş, tahnit edilen cesedi ise Bursa'ya götürülerek Çekirge'de kendi yaptırdığı türbesine defnedilmişti.

Hudâvendigâr'a büyük hayranlık ve saygı duyan Arnavutlar için de son derece kutsaldı.³ Bu yönüyle Türklüğün, İslamlığın ve ikisini mezceden Osmanlılığın simgesi olarak düşünebileceğimiz türbe, Kosova'da inşa edilmiş ilk ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Osmanlı mimari eseridir.

Türbenin Yıldırım Bayezid zamanında inşa edilen ilk hâli muhtemelen, Rumeli'deki birçok gazi-eren türbesi gibi dört paye üzerine atılmış dört kemer ile bunlara oturan bir kubbeden ibaret, kenarları açık bir yapıydı.⁴ Türbenin inşasından İkinci Kosova Savaşı'na kadar bölgede istikrar tesis edilemediği için bu ilk yapının Sırp saldırıları karşısında ayakta kalmış olma ihtimalini zayıf gören Eyice, günümüze ulaşan mimarisinin bölgenin tamamen Türk hâkimiyetine girdiği II. Kosova Zaferi'nden (1448) sonra inşa edilmiş olabileceği görüşündedir.⁵ Fatih Sultan Mehmed 1455 yılında çıktığı Sırp seferinden zaferle dönerken Meşhed'de dinlenip türbeyi ziyaret etmiştir. Sultan Murad ve diğer şehitlerin ruhu için yemek yaptırmış ve hediyeler dağıtmıştır.⁶ Kosova'nın kesin olarak Türk hâkimiyetine girdiği II. Kosova Zaferi'nden sonra türbe civarına Müslüman ahali yerleştirilmiştir.

Hanedân-ı Âl-i Osman'ın Meşhed Aşkısı

Yavuz Sultan Selim'den başlayarak imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı padişahları, türbenin korunması ve bakımıyla bizzat ve yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin Yavuz zamanında, türbe civarında oturanlardan on beşi, türbeye hizmet etmeleri karşılığında, öşür dışındaki vergilerden muaf tutulmuşlardır. Hizmet için belirlenen on beş kişiden üçünün baba adının Abdullah olması, bunların mühtedi olduklarını akla getirmektedir. Hizmetkârların sayısı Kanuni devrinde 31'e çıkmıştır. Hizmet yükümlülüğü babadan oğula geçmiştir. II. Selim zamanında ise hizmetkâr sayısı 25'e düşmüştür.⁷ 16. yüzyıl

sonlarında Meşhed'i ziyaret eden Fransız Jean Palerne'in seyahatnamesinde, türbenin kandillerine bakmakla yükümlü bu grubun vergi muafiyetlerinin devam ettiği kayıtlıdır.⁸ 1660 yılına doğru Bosna Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa ile birlikte Kosova'ya giden Evliya Çelebi, türbenin bakımsız kaldığını ve mezbeleliğe dönüştüğünü görünce, Paşa'yı buranın imarı konusunda ikna etmiş, bunun üzerine Melek Ahmed Paşa türbeyi temizlettirip etrafını duvarla çevirtirmiş, yüksek bir kapı yaptırmıştır. Bu faaliyet kapsamında türbe avlusunun bahçesine 500 meyve ağacı ve asma dikilmiş, bir su kuyusu açılmış, türbenin temizlik ve bakımının sürekliliğinin sağlanması için bekçi ve türbedar tayin edilmiştir. Evliya'ya göre etrafında 10 bin şehidin medfun bulunduğu türbe, "*hâlâ ziyaretgâh-ı hâss u âmmdır*".⁹ 1667 yılında İstanbul'a gidişi esnasında türbeyi ziyaret eden Dubrovnikli şair Dzonoriç'in, burasının geceli gündüzlü açık olduğunu ve devamlı kandillerin yandığını belirtmesi,¹⁰ Melek Ahmed Paşa'nın başlattığı düzenlemelerin devam ettirildiğini göstermektedir.

Meşhed'in tamiri ve bakımına dönük faaliyetler 18. yüzyılda da sürmüştür. III. Ahmed devrine ait 1721 tarihli bir belgeye göre, günlük 12 akçe bedelle suyolculuk vazifesini yürüten Osman Halife'nin vefatı üzerine, yerine adaşı Osman Halife bin Elhâc Süleyman görevlendirilmiştir.¹¹ III. Selim ise Priştineli Hüseyin Paşazade Mîr Mustafa'ya gönderdiği 1791 tarihli hükümlerle, Sultan Murad türbesinin yanı sıra, aynı padişahın sancaktarı Gazi Mestan'ın yine Priştine'de bulunan türbesinin tamirini istemiştir.¹²

Meşhed'in Tanzimat döneminde de aynı anlayışla korunduğu ve periyodik bakım ve onarımının yapıldığı görülmektedir. Türbeyi 1838 yılında gezen seyyah Ami Buea, buranın tek bir yapıdan oluştuğunu, içinde beyaz mermer bir sanduka bulunduğunu, kapısının açık olduğunu, ancak türbedar bulunmadığını yazar.¹³ Nitekim 1845 yılında Rumeli Valisi Hurşid Paşa tarafından esaslı bir tamirden geçirilen türbeye, 1846 yılının Ağustos ayında Sultan Abdülmecid'in beratı ile

Öztuna'nın tabiriyle Balkan Türklüğünün Kâbe'si olan türbe, kendilerini İslam diniyle tanıştırdığı için Murad Hudâvendigâr'a büyük hayranlık ve saygı duyan Arnavutlar için de son derece kutsaldı. Bu yönüyle Türklüğün, İslamlığın ve ikisini mezceden Osmanlılığın simgesi olarak düşünebileceğimiz türbe, Kosova'da inşa edilmiş ilk ve aynı zamanda günümüze ulaşan en eski Osmanlı mimari eseridir.

Buharalı Hacı Ali 300 kuruş maaşla türbedar tayin edilmiştir. Aynı yıl türbedar için bir de ev yaptırılmıştır.¹⁴ 1848 yılının son günlerine ait bir belgede ise, Sultan Murad türbesinin padişah sayesinde “müceddeden bina ve inşa olunarak” içerisi için gerekli şal, şamdan ve kandil gibi malzemelerin ikmal edildiği, bununla birlikte birkaç eksiğin hâlâ giderilemediği belirtilmiştir. Türbedar Hacı Ali, kutsal gecelerde yakılan kandiller için 3'er kıyye zeytinyağı ve muma acil ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş, ayrıca güzel ciltlenmiş bir Mushaf-ı Şerif ile hazine-i hümayûnda mahfuz Beyt-i Muazzama örtüsünden bir parçanın konulmasıyla türbenin anlamına kavuşacağını ifade etmiştir. Türbedarın talepleri tedarik edilerek hemen yerine ulaştırılmıştır.¹⁵ Sultan Murad Türbedarı Hacı Ali Efendi'ye 13 Ağustos 1856-11 Kasım 1860 arasını kapsayan elli aylık dilim için maaş, zeytinyağı ve mum bedeli olarak 18.269 kuruş ödenmiştir.¹⁶ Meşhed'i bu tarihten on yıl sonra (1858) ziyaret eden J. G. Han, türbenin eskisine göre çok süslü bir görünüme kavuştuğunu, iç duvar yüzeylerinin kalem işi süslemelerle zenginleştirildiğini, sandukanın türbenin ortasında yer aldığını, kubbenin orta kısmına Fransız yapımı bronzdan imal edilmiş cam süslemeli ve altı kandilli bir avize asıldığını, türbenin yanında türbedar ailesinin ikamet ettiği küçük fakat şirin bir ev bulunduğunu yazar.¹⁷ Han'ın ziyaretinden bir yıl sonra Üsküp Valisi Kâni Paşa'nın müracaatı üzerine Sultan Murad'ın sandukasının örtüsüyle pencere perdelerinin yenilenmesi için Maliye ve Evkaf nezaretlerine emir verilmiştir. Sultan Abdülmecid'in son yıllarında türbe bir kez daha onarım geçirmiştir. Gazi Mestan Türbesi'nin de elden geçirildiği tamiratı Nacih ve Kosti kalfalar icra etmiş, türbedarlardan Hüsnü Efendi ise bahçe düzenlemesini yerine getirmiştir.¹⁸ Sultan Murad'ın sandukası için 3.000 kuruş bedel karşılığında satın alınan 1 çift Karaman şalı, Evkâf-ı Hümayûn Nazırı Abdülhamid Ferid Paşa tarafından yerine ulaştırılmıştır.¹⁹ Onarımdan dolayı Üsküp Evkaf Müdürü Rauf Bey'in yazdığı tarih şiiiri gayet akıcı bulunmuş ve padişahın 1 Şubat 1866 tarihli iradesiyle türbenin “*tâk-ı bâbına hâk ve tahrîr*” ettirilmiştir.²⁰ Padişah bu onarım sırasında türbenin avlu girişi yanına bir de çeşme inşa ettirmiştir.²¹ Bundan altı yıl sonra, 1872 yılının Ramazan ayında, Sultan Abdülaziz'in emriyle, türbenin sağlam kısımlarına ve özgün yapısına zarar verilmeden, tamire muhtaç yerleri onarılmış ve bu işe 15.000 kuruş harcanmıştır.²²

Osmanlı Devleti'nin büyük bayındırlık faaliyetlerine sahne olduğu ve üç kıtadaki tarihî değeri haiz yapıların onarımdan geçirildiği Sultan II. Abdülhamid döneminde²³ Meşhed'in bakım ve onarımına ayrı bir önem verilmiş, türbe alanına yeni yapılar kazandırılmıştır. Saltanatının ilk yıllarında Mart 1878-Mart 1879 dönemine ait bir evkaf defterinde “*Üsküp eyaletinde Kosova'da Sultan Murad Han hazretleri vakf-ı şerifinin iki yüz doksan dört senesi Martından sene-i merkûme Şubat'ı nihayetine değin bir sene zarfında vuku bulan masârifâtı*”²⁴ başlığı yer almasına kadar bunun altında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, ilerleyen yıllarda türbe mekânının döşemesi ve tezyinatının yenilenmesinden, yapıların devrin

teknolojisiyle sağlamlaştırmasına, ek yapılar inşa edilmesine kadar yoğun bir inşaat faaliyeti göze çarpmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Meşhed yerleşkesinde inşa edilen yeni yapılardan birisi misafirhanedir. Türbeyi ziyaret edenlerin dinlenmesi ve barınması amacıyla iki katlı olarak inşa edilen bu yapı için 1896 tarihi öne sürülmüşse de,²⁵ bu bilgi yanlış değilse bile eksiktir. Zira -biraz aşağıda değinildiği üzere- bu tarihten daha iki yıl önce Sultan Abdülhamid türbenin yanındaki misafir dairesinin (selamlık) tamirini istemiştir. Vali Hafız Mehmed Paşa ise Sadaret'e gönderdiği 1895 tarihli yazıda, türbe ile birlikte "*ittisâlindeki selamlık dairesinin*" de tamire muhtaç olduğundan yakınmış ve bu konuda yardım istemiştir.²⁶ Bu iki belge, 1896'dan önce bir misafirhanenin varlığını haber vermektedir. Kaldı ki 1885 tarihli ve teferruatlı bir evkaf defterinde, türbe, türbedarhane ve misafirhane olmak üzere üç ayrı binanın onarımı için kullanılan malzemelerin ve yapılan harcamaların dökümü yer almaktadır. Buna göre, belirtilen tarihte misafirhane duvarlarındaki bazı kısımlar sıvanıp badana edilmiş, camlarının bir kısmı ya da tamamı değiştirilmiş, taban döşemesi yenilenmiş ve avlu duvarlarının kiremitleri aktarılmıştır. Şu hâlde misafirhanenin 1885 yılından daha önce inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Çalışmamızın sonunda özgün metni bulunan "*Kosova sahrasında kâin cennetmekân Sultan Murad hazretlerinin meşhed-i celîleleri türbelerinin ber vech-i zîr tamirat masarifâtını nâtik cetveldir*" başlıklı defterde, söz konusu tamirlerde kullanılan malzemelerinden bunların nereden temin edildiklerine, inşaat görevlilerinden işçilik ücretlerine kadar birçok ayrıntıyı görmek mümkündür. Buna göre türbenin cümle kapısı ile türbe girişi üzerindeki kubbe yeniden inşa edilmiş; kubbenin üzeri kurşunla kaplanarak iç kısmı nakkaş-hattat tarafından ayet ve hadislerle süslenmiş; duvarların çürüyen yerleri sıvanıp badanalanmış, pencere cam ve çerçeveleri değiştirilmiş, taban döşemesi yenilenmiş, çeşme ve suyolları tamir edilmiştir. Cümle kapısı ve kubbe Kosti Kalfa'ya yaptırılmıştır.²⁷ Misafirhanenin 1896'da inşa edildiğini belirten Eren'in kaynağı Selanik'te yayımlanan *Asır* gazetesidir. *Kosova* gazetesinden aktarılan haberde, Meşhed'in bitişiğine ziyaretçiler için yapılacak misafirhanenin temelini Priştine Mutasarrıflığı'nca düzenlenen görkemli bir törenle atıldığı belirtilmektedir.²⁸ Ancak inşaatın gelişimi ve bitişi hakkında bilgi yoktur. Haberde sözü edilen misafirhanenin, yetersiz veya tamire

Osmanlı Devleti'nin büyük bayındırlık faaliyetlerine sahne olduğu ve üç kıtadaki tarihî değeri haiz yapıların onarımdan geçirildiği Sultan II. Abdülhamid döneminde Meşhed'in bakım ve onarımına ayrı bir önem verilmiş, türbe alanına yeni yapılar kazandırılmıştır.

muhtaç olan önceki binanın yerine inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Asır gazetesinin Kosova muhabirinin verdiği bilgilere göre, 1897 yazında Meşhed’de hummalı bir inşaat faaliyeti sürmekteydi. Priştine Mutasarrıfı Rükneddin Bey’in eğitimin modernleştirilmesi, derelerin ıslahı, yol yapımı ve diğer bayındırlık hizmetlerinden övgüyle bahsedilen yazıda, türbe civarında inşa edilmekte olan yapıların bitmeye yaklaştığı belirtilmiştir. Rükneddin Bey, geniş yatırım atağını fırsat bilerek, buraya bir de cami yaptırmak amacıyla padişahın iradesini alabilmek için girişimde bulunmuştur. Muhabire göre, türbe bitişiğine bir cami yapılması, “hem orasının kudsiyet ve ehemmiyetini arttıracak hem de etraf ve civarda salat-i Cuma edâ olunacak bir cami bulunmadığı için ihvân-ı dîne de büyük bir hizmet ve suhûlet-i diyanet-kârâne ibrâz edilmiş olacaktır.”²⁹ Fakat bundan sonraki süreçte cami inşaatına dönük bir kayıt bulunmaması, Rükneddin Bey’in beklediği iradenin çıkmadığını göstermektedir.

1894 yılında türbenin kubbesiyle, çeşme ve misafirhanenin tamire muhtaç olduğu, sanduka örtüsüyle türbedeki diğer eşyaların Murad Gazi’nin şanına ve makamına yakışmayacak kadar eskidiği ve kandilin yanmadığı yolunda Kosova’dan ulaşan şikayetler üzerine II. Abdülhamid derin bir inceleme başlatır.³⁰ Kosova vilayetine gönderilen yazıda, türbenin vakfının bütçesinin ne kadar olduğunun, onarımıyla eşya satın alımının ne kadar masraf gerektirdiğinin ve kandil yakılmasının sahih olup olmadığının araştırılması istenir.³¹ Kosova Valisi Hafız Mehmed Paşa, Sadaret’e gönderdiği 5 Eylül 1895 tarihli cevabı yazısında, türbedara Üsküp Evkaf Sandığı’ndan 300 kuruş maaş ile 60 kuruş zeytinyağı bedeli ödendiğini, Meşhed’de sürekli kandil yakıldığını ancak bunun vakfı veya başka bir gelirinin olup olmadığı dair bir kayda ulaşılamadığını bildirir.³² Priştine yöneticileri ve mühendisinin çalışmalarıyla hazırlanan planlar, pusulalar ve tespit edilen 42.722 kuruş masrafın kaydedildiği keşif defteri yazının ekinde sunulur. Bu miktara tefrişat masrafı dâhil değildir. Evrakın onaylanmasıyla, inşaat ve tefrişat masrafının vilayet evkaf sandığından ödenmesi kararlaştırılır ve inşaata başlanır.³³

Hafız Mehmed Paşa’nın yakınmalarına bakılırsa, padişahın bu iradesinin yerine getirilmesi zaman almıştır. Gecikmenin nedeni Kosova vilayetinin önceki merkezi Priştine ile³⁴ yeni merkezi olan Üsküp arasındaki yetki karmaşası ve bürokratik anlaşmazlıktır. Ancak sorun bir müddet sonra aşılmış ve türbenin geniş çaplı onarımı gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1896 yıllığında, türbenin Kosova’ya siyasi ve stratejik önem kazandıran bir yapı olduğu vurgulandıktan sonra, padişah sayesinde hak ettiği görünüme kavuştuğu belirtilmiştir. Sandukanın üzerine pahalı ve değerli kumaşlar örtülmüş, zemini kıymetli halılarla kaplanmıştır. İç duvarları çeşitli stillerde yazılmış hüsnühat levhâlârı süslemekte ve tavanda mutantan bir avize bulunmaktaydı.³⁵ 1900 yıllığında ise, Evliya Çelebi’nin 240 yıl önce dediği gibi,

“ziyaretgâh-ı hâss u âmm” olan türbeye gelenlerin istirahat edebilmeleri için yakın zamanda inşa edilen misafirhane ve diğer yenilikler hakkında şu kayıt düşülmüştür: *“Fevkanî ve tahtanî sekiz oda ve ahur ve müstemilât-ı sâireyi hâvi mükemmel bir selamlık dairesi vücûda getirildiği gibi 120 metro tûl ve 80 metro arzında bir bahçe de daire-i mezkûreye ilhâken kârgir duvar içine alınmıştır. Mezkûr bahçeye ashâb-ı hayrâtdan ve mütemevvilândan Ali Hoca tarafından güzel bir çeşme³⁶ dahi inşa edilerek susuzluk yüzünden çekilen müşkülât bertaraf edilmiştir.”³⁷ Bazı yazarlar, Abdülaziz’in yaptırmış olduğu çeşmenin, 1896 veya buna yakın tarihlerdeki yapım-onarım sırasında yıkılmış olabileceğini kaydederler.³⁸ Eyice de, girişteki dört sütunlu sundurmanın büyük ihtimalle bu dönemde yapıldığını belirtir.³⁹*

Meşhed’de II. Abdülhamid’in saltanatının son yıllarında bir inşaat faaliyeti daha görülmektedir. Rumeli Vilayeti Müfettiş-i Umûmîsi Hüseyin Hilmi Paşa 10 Nisan 1906 tarihli yazısında, türbenin tamiri için keşif defterinde gösterilen 7.410 kuruşu, inşaatın vakit kaybetmeksizin başlaması için Kosova valisine gönderdiğini; çok eskimiş olan türbedar evinin yıkılıp yeniden inşası için de 20.655 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiş ve bu paranın hangi kalemden karşılanacağını sormuştu.⁴⁰ Kosova Valisi Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa ise, Hilmi Paşa’ya gönderdiği 22 Nisan tarihli telgrafta, inşaatın tüm masrafı olan 28.065 kuruşun padişah tarafından gönderildiğini yazmıştır.⁴¹ Mahmud Şevket Paşa, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 7 Mayıs tarihli telgrafta, padişahın iradesinde belirtildiği üzere inşaat temelinin Mevlit Kandili’nde dualar ve ayetler okunarak atıldığını; törene yerel erkân, ulema ve eşrafın katıldığını yazmıştır.⁴² Paşa, gerek parasal konular, gerekse inşaatın gidişatı hakkında müfettişliği sürekli bilgilendirmiştir. Türbenin tamiriyle, bir harem dairesi, yani kadın misafirhanesini kapsayan inşaat dört ayda tamamlandı. Binaların resmî açılışı için

Murad Hudâvendigâr türbesinin Osmanlı dönemindeki son büyük tamiri 1909 yılında gerçekleşmiştir. Türbe onarılmış, avlusuna kesme taş döşenmiş ve yeni bir çeşme inşa edilmiştir. Ancak bunların resmî açılışı iki yıl sonra, Sultan Reşad’ın ziyareti sırasında yapıldığı için, bazı yazarlar söz konusu tamirat ve inşaatın 1911 yılında icra edildiğini düşünmüşlerdir. Nitekim türbenin kapısı üzerinde yer alan tamir kitabesinin ebced hesabıyla karşılığı 1909 yılını işaret etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu ziyaretten hemen önce ve ziyaret nedeniyle padişahın geçeceği yollara bakım yapılmış, yolların üzerinde bulunup görsel kirliliğe yol açan salaş ve harap yapıların dış yüzeyleri düzenlenip boyanmış, bu kapsamda Meşhed de elden geçirilmiştir

yine anlamlı bir gün olarak padişahın tahta çıkışının yıldönümü 31 Ağustos tarihi seçilmiştir. Konuyla ilgili haberde, türbenin tamir edildiği, yanına da türbeyi ziyaret edecek olan kadın ziyaretçiler için bir misafirhane yapıldığı belirtilmiştir.⁴³

Murad Hudâvendigâr türbesinin Osmanlı dönemindeki son büyük tamiri 1909 yılında gerçekleşmiştir. Türbe onarılmış, avlusuna kesme taş döşenmiş ve yeni bir çeşme inşa edilmiştir. Ancak bunların resmî açılışı iki yıl sonra, Sultan Reşad'ın ziyareti sırasında yapıldığı için, bazı yazarlar söz konusu tamirat ve inşaatın 1911 yılında icra edildiğini düşünmüşlerdir. Nitekim türbenin kapısı üzerinde yer alan tamir kitabesinin ebced hesabıyla karşılığı 1909 yılını işaret etmektedir.⁴⁴ Bununla birlikte, söz konusu ziyaretten hemen önce ve ziyaret nedeniyle padişahın geçeceği yollara bakım yapılmış, yolların üzerinde bulunup görsel kirliliğe yol açan salaş ve harap yapıların dış yüzeyleri düzenlenip boyanmış, bu kapsamda Meşhed de elden geçirilmiştir.⁴⁵

Tanzimat'tan sonraki tamir ve inşaatlar sırasında Meşhed'deki çeşmeler kaldırılmak veya farklı noktalara taşınmak suretiyle değişim geçirmiştir. Bugün görülen iki çeşmeden biri yörenin hayırseverlerinden Ali Hoca diğeri ise Sultan Reşad'ın ziyareti anısına padişah tarafından 1911 yılında inşa edilmiştir. Bunun kitabesine bakılırsa, daha eski bir çeşmenin yerinde ihya edilmek suretiyle Sultan Reşad adına ve onun burayı ziyareti sırasında yapılmıştır. Türbenin haziresinde iki kabir bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Kırım Harbi sırasında Silistre müdafaasıyla şöhret kazanan ve 1859 tarihinde Priştine'de ölen Sofya Kumandanı Rifat Paşa'ya,⁴⁶ diğeri ise Kosova'da en uzun süre valilik (1893-1900) yapmış olan ve 1903 yılında ölen Erzurumlu Hafız Mehmed Paşa'ya aittir.⁴⁷ Türbe avlusunda bulunan ve hiçbir mimari özelliği olmayan altı mezar ise, İsmail, Faik, Süleyman, Fatoş, Ayşe ve Murad adlı türbedarlara aittir.

Sultan Reşad'ın ziyareti esnasında avlu içerisinde bir medrese temeli atılmıştı. Belgelerde Reşadiye Medresesi ya da Medrese-i İslamiyye olarak geçen yapının planını Mimar Kemaleddin çizmişti. 1600 metre karelik alanda iki kat olarak tasarlanan medresenin birinci katında derslikler ile yemekhane, ikinci katında ise koğuşlar ve mescit yer almaktaydı.⁴⁸ Tarihî ziyaretin anısına inşasına başlanan medresenin temel taşı bizzat koyan Sultan Reşad,⁴⁹ masrafı da kendi kesesinden karşılamayı ve aylık taksitler hâlinde göndermeyi vaat etmişti. Padişah ilk etapta 5.500 lira ödemiş, ayrıca inşaatı denetlemek ve belirlenen plan ve sağlamlıkta yapılmasını sağlamak üzere bir de mimar görevlendirmişti. Ancak Balkanlara dönük birçok proje gibi, medrese inşaatı da akim kalacaktır. Zira temelin atılmasından kısa süre sonra Arnavutluk isyanı başlayacak, bunun üzerine işçiler inşaat alanını terk edeceklerdir. Sultan Reşad vaat ettiği taksiti göndererek, inşaatın devam ettirilmesini isteyecek,⁵⁰ ancak ısrarı işe yaramayacaktır.

Son düzenlemelerle aldığı şeklini günümüze kadar korumuş olan Sultan Murad Türbesi, Balkanlardaki türbelerde uygulanan Türk baroğunun yegâne örneğidir. Barok şekilleri, pencere çerçevelerinde, dış köşeli plasterlerde ve en çok kapı üzerindeki levhayla fayans taşlarında yapılan sığ oymalı süslerde göze çarpar.⁵¹

Gazi Mestan Türbesi

Meşhed-i Hudâvendigâr'ın çeşitli tarihlerdeki tamirâtı sırasında, bunun yakınında bulunan Gazi Mestan'ın türbesinin de elden geçirilmiştir. Priştine'den Mitroviçe'ye ayrılan yolun sağında bir tepenin üzerinde bulunan Gazi Mestan Türbesi'ne yöre halkı arasında Bayraktar Türbesi de denilmektedir. Mestan Baba'nın tarihî şahsiyeti henüz aydınlanmış olmamakla birlikte, türbesinin tamiriyle ilgili belgelerde, genellikle "*Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin sancaktarı*" olarak tanıtılmaktadır. Yöresel isimlendirmeden hareketle Eyice, Mestan Baba'nın Evliya Çelebi'nin burada medfun bulunanlar arasında zikrettiği Alemdar Baba, Şeyh İlyas Dede ve Timur Paşazade Yarsavul adlı şehitlerden birincisine ait olabileceği ihtimali üzerinde durur.⁵² Prizrenli Türkolog Hafız'ın bu konudaki yargısı daha kesin gözükmektedir.⁵³ Gazi Mestan Türbesi de başlangıçta açık türbe geleneğine uygun olarak inşa edilmişken, sonradan kapatılmıştır. Sekizgen planlı 3.50 metre yüksekliğindeki türbenin içeri-sinde iki kabir bulunmaktadır. Ahali bunları kutsal saydığı için ölülerini buraya defnetmiş ve zamanla türbenin etrafında bir kabristan oluşmuştur. Yukarıda belirtildiği üzere, Sultan Murad ve Gazi Mestan türbeleri 1791 ve 1864 tarihlerinde birlikte tamir edilmişlerdir. Eyice, 1961 yılındaki incelemeleri sırasında tespit ettiği paye şeklindeki çıkıntıların 19. yüzyıl anlayışına uygun olmasından hareketle, türbenin dış kısmının bu dönemde köklü bir tamir veya inşaat geçirdiğini yazar.⁵⁴

Gazi Mestan Türbesi 20. yüzyılın başlarında sancılı bir tamirata sahne olmuştur. Tamirat işi 1901 yılında Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne havale edilir.⁵⁵ Yapılan keşifte, "*Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin sancaktarı Gazi Mestan Baba'nın*" "*pek*

Son düzenlemelerle aldığı şeklini günümüze kadar korumuş olan Sultan Murad Türbesi, Balkanlardaki türbelerde uygulanan Türk baroğunun yegâne örneğidir. Barok şekilleri, pencere çerçevelerinde, dış köşeli plasterlerde ve en çok kapı üzerindeki levhayla fayans taşlarında yapılan sığ oymalı süslerde göze çarpar.

ziyade harap” olan türbesinin tamiri için 23.800 kuruş masraf belirlenir. Ancak mevcut bütçe kalemlerinde buna uygun bir ödeme seçeneği bulunmadığı için inşaat 1903 yılına sarkar.⁵⁶ Uzayıp giden yazışmalar sürecinde Kosovalı yetkililer, türbenin yakınında bulunan ve tamir kaldıramayacak kadar eskimiş olan misafirhanenin de yıkılıp yeniden inşa edilmesini gündeme getirirler. Bu takdirde masraf 56.469 kuruş 10 paraya yükseldiği gibi, inşaat için yapılan münakasaya da kimse yanaşmamıştır. Şûrâ-yı Devlet’te yapılan görüşmelerde, her iki yapının da geliri olmadığı, bütçenin bu masrafı karşılayamayacağı ve iradenin de sadece türbenin tamiri için çıktığı hesaba katılarak “*şimdilik misafirhanenin tehir-i inşası*”na karar verilir. Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, meclisin kararını 4 Ocak 1905 tarihinde Saray’a sunar. Türbenin tamiriyle ilgili irade on gün sonra çıkar.⁵⁷ Fakat inşaatı yine başlanamaz. Kosova Jandarma Alayı İkinci Taburu Birinci Bölüğü Mülazım-ı Sâni Celaleddin Efendi, Sadaret’e gönderdiği 8 Nisan 1905 tarihli şikâyet dilekçesinde ilginç iddialarda bulunur. Celaleddin, “*öteden beri dûcâr-ı harab ve inhidâma mâil*” bulunan türbenin tamirine irade çıktığı hâlde inşaatına hâlen başlanamamasından Kosova valiliğini sorumlu tutmuştur. Yine padişahın iradesiyle Türbedar Hasan Baba’ya 1902 yılında maaş bağlanmasının üzerinden üç yıl geçmesine rağmen, valilik iradenin gereğini yerine getirmemiştir. Mestan Baba Türbesi günden güne fenalaşıp baykuş yuvasına dönüşmüştür. Hatta türbeyi ziyarete gelen Rus konsolosu, halini görünce üzölmüş ve şimdiye kadar tamir edilmemesine şaşırmıştır. Ahali, konunun padişaha tekrar bildirilmesi için Hasan Baba’ya baskı yapmakta, o da İstanbul’a gitmeye hazırlanmaktadır. Böyle bir hususun padişahu üzöp öfkelendireceğini belirten Celaleddin Efendi, kendisinin teftiş görevinde ihmal davrandığı gibi bir şüpheyi de akla getireceğinden kimliğinin gizli tutulmasını istemiştir.⁵⁸ Cemaleddin’in mektubunun kısa vadede nasıl bir etki yaptığı tespit edilememekle birlikte, Padişah türbenin tamiri için 1907 yılında bir irade daha çıkarmıştır.⁵⁹

Mestan Baba Türbesi’nin türbedarı Şeyh Hasan Efendi’ye 500 kuruş maaş bağlanmıştı.⁶⁰ Fakat Şeyh Hasan maaşını alamadığı için defalarca müracaatta bulununca Maliye Nezareti, gecikmenin söz konusu maaşa karşılık bulunamamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Sadaret, Şeyh Hasan Baba’nın maaşının, münhal tertibinden karşılanmasını ister.⁶¹ Fakat maaşı düzenli ödenmediği için Hasan Baba maddi sıkıntı çekmiş, Tüfengiyân-ı Hazret-i Şehriyarîden Mirliya Mehmed Tahir Paşa’nın aracılık etmesi üzerine, türbedarın birikmiş dokuz aylık maaşının topluca ödenmesine karar verilmiştir.⁶² Fakat bu ödeme yapılmamış olacak ki, yukarıda belirtildiği üzere, Mülâzım-ı Sâni Celaleddin’in şikâyet mektubunda yerini almıştır.

Sultan Reşad'ın Meşhed Ziyareti ve Yankıları

Meşhed bölgesi 1911 yılında büyük ve önemli bir toplantıya sahne oldu. 5-26 Haziran tarihleri arasındaki üç haftalık Rumeli seyahati⁶³ kapsamında I. Murad'ın türbesini ziyaret eden Sultan Reşad, Kosova sahrasında yaklaşık yüz bin kişiyle birlikte Cuma namazı kıldı. Dinî olmaktan ziyade siyasi bir amaç taşıyan bu etkinliğe yol açan süreç şöyle gelişmiştir:

Balkanlardaki dinî ve etnik temelli karışıklıklar II. Meşrutiyet'in ilanı ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra siyasal gerginliği iyice artmıştı. Huzursuzluk kaynaklarından biri de Arnavutluk'tu. Farklı gelenek ve inançlara müdahâlenin bulunmadığı imparatorluk idaresi altında Arnavutlar, hem kabile tipi örgütlenme yapılarını koruyabilme, hem de büyük ölçüde İslamlaşarak egemen yönetici sınıf içerisinde yer alabilme fırsatına sahip olmuşlardır. Arnavutlar, diğer Balkan uluslarından farklı olarak, çıkarlarını Osmanlı Devleti ile en fazla özdeşleştirebilmiş ve bundan dolayı milliyetçi fikirleri en geç benimsemiş topluluktu.⁶⁴ Bununla birlikte İttihad ve Terakki yönetiminden umduklarını bulamayan milliyetçi ve ayrılıkçı Arnavutlar, özerklik talebiyle kıpırdanmaya başladılar. İttihadçılar başlangıçta Arnavutların çalışmalarını engellemedikleri gibi, Arnavutluk'ta da parti merkezlerini kurarak milliyetçilere karşı Osmanlılık kampanyasını yürütmeyi tercih etmişlerdi. Fakat bu yaklaşımları milliyetçi Arnavutların düşüncelerini değiştirmede.

Arnavutluk isyanında genel olarak, hükümetin yanlış politikaları ile Arnavut ileri gelenlerinin ihtirasları ve çıkarıcı anlayışlarının rol oynadığı söylenebilir. Şöyle ki, hükümetin Arnavutların silahlarını toplaması, yükümlülükleri bulunanları askere çağırması, vergi borçlarını ödemeye davet etmesi gibi taleplere Arnavutlar yanaşmadıkları gibi, Latin harflerine geçilmesi, öğretimin Arnavutça yapılması, vilayetin kilit noktalarına Arnavut idarecilerin atanması ve nihayet özerklik tanınması gibi isteklerde bulunmuşlardır. Hükümet milliyetçi ve ayrılıkçı Arnavutların talepleri ve bu uğurda çalışmaları karşısında başlangıçta sessiz kalmıştı. Ancak taleplerin İsmail Kemal tarafından meclise taşınması üzerine hükümet tutumunu sertleştirdi. Ayrılıkçı Arnavutlara karşı Müslüman Arnavutların kendisini destekleyeceğini uman hükümet şaşkınlık yaşarken, Arnavutların Hıristiyan kanadı ise, özerk bir Arnavutluk'ta geleneksel ayrıcalıklarını kaybedecekleri düşüncesiyle milliyetçilere karşı çıkmakta idiler.⁶⁵ Nihayet dinî hassasiyetleri kaşıyan bazı dedikodular, örneğin hükümetin namaz, oruç gibi kutsal değerlerden dahi vergi alınacağı gibi söylentiler isyancıları galeyana getirmiştir.⁶⁶ Bütün bunların sonucunda Mart 1910'da Kosova vilayetinin merkezi Üsküp'teki Müslüman Arnavutlar ayaklandılar. Bazı Hıristiyanların kışkırtmasıyla isyan büyürken, meclisteki Arnavut mebusları, hükümetin birkaç kararını geri alması hâlinde isyanı bastıracaklarını ve kardeş savaşını durduracaklarını söylediler. İdareyi fiilen elinde

bulunduran ve Abdülhamid'in Balkan politikasını terk ederek, onun yaptığı her şeyin tersini yapmayı ilke edinen İttihad ve Terakki'nin bu ayaklanmaya cevabı ise askerî güç göndermek oldu. Mahmut Şevket Paşa komutasında 82 piyade taburu Arnavutların üzerine sevk edildi. Üç aylık bir çatışmadan sonra isyan bastırılabilirdi. Arnavut ulusal örgütleri ve okulları kapatıldı. Basına yasak getirildi. Örgütlerin lider kadrosu ve isyanlarda önyak olanlar mahkûm edildiler. Ancak Bâbiâli'nin kontrol altına alamadığı bir grup dağlı, isyanı sürdürmekteydi.⁶⁷ Bu tedbir Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Kosova, İşkodra ve Yanya eyaletlerinde tepkiyle karşılandı ve büyük huzursuzluğa neden oldu. Mahmud Şevket Paşa'nın şiddet politikası isyancılara yenilerinin eklenmesinden başka bir işe yaramadığı gibi, vatandaşın, üzerlerine ordu gönderen devlete ve padişaha güveninin sarsılmasına yol açtı. Zira bu hareket, Balkanlarda Türklerin beraberce hareket edebileceği tek kavim olan Arnavutların gözden çıkarıldığı şeklinde yorumlanmıştı. Yaptığı yanlış kısa sürede anlayan İttihad ve Terakki yönetimi, Arnavutların gönlünü almak, Makedonya ve diğer bölgelerdeki unsurları devlete ısındırmak için Sultan Mehmed Reşad'ı üç haftalık Rumeli seyahatine çıkardı.⁶⁸

Seyahat haberi sadece Balkanlarda değil, tüm Osmanlı coğrafyasında büyük yankı buldu. Yurdun dört bir yanından padişaha teşekkür ve bağlılık telgrafları çekilmeye, hediyeler gönderilmeye başladı. Örneğin Beyrut ve Cebel-i Lübnan vilayetlerinden İstanbul'a gelen bir grup, yöreleri namına padişaha bağlılık ve teşekkürlerini sunmuşlardı.⁶⁹ Öte yandan vilayetlere haber gönderilerek derhal hazırlıklara başlanması, askerî törenler için gerekli birimlerin oluşturularak eğitilmesi ve Rumeli'ye sevklerinin sağlanması istendi.⁷⁰

Seyahat programında I. Murad'ın türbesinin ziyareti ve burada geniş katılımlı Cuma namazı kılınmasına özellikle yer verilmiştir. Müslümanların halifesi sıfatıyla Osmanlı padişahının, Rumeli fatihi olan atasının türbesinin yanında Cuma namazı kılması sosyal ve politik açıdan büyük anlam taşımaktaydı. Gerilemeye başladığı dönemlerden itibaren ıslahat, nizam-ı cedit, tanzimat, hürriyet, İslamiyet, halifelik gibi birtakım sembollere sarılan Osmanlı Devleti, bu seyahat çerçevesinde de meşrutiyet ve din kavramlarını öne çıkarmıştı. Zira devletin bütün halkları söz konusu olduğunda meşrutiyet, dolayısıyla saltanat; Müslüman toplumlar ve Arnavutlar söz konusu olduğunda ise din, dolayısıyla İslamiyet ve hilafet kavramları öne çıkmaktaydı. İşte halife padişahın Kosova topraklarında Cuma namazı kılmasıyla Arnavutlarla devlet arasındaki din birliğinin hatırlatılacağı ve bunun pekiştirileceği hesaplanmıştı. Rumeli'nin büyük bir kısmını fetheden ve bu uğurda şehit olan I. Murad'ın türbesinin ziyaret edilmesi ve namazın bu çevrede kılınmasının siyasi anlamı ise, Rumeli topraklarını sahiplenme ve oraları Türk egemenliğinde tutma kararlığının iç ve dış düşmanlara gösterilmesidir. Saltanat ve hilafet makamlarının nüfuzunun kullanılmak istendiği bu seyahat, geçmişle birlikte ve ondan ziyade geleceğe sahip çıkma idealini açıklayan bir semboldü.⁷¹

Kosova seyahati daha başlamadan basın organlarında geniş biçimde işlenmiştir. Meşhed ziyaretinin sıradan bir gezi değil, dosta ümit ve cesaret, düşmana korku salacak siyasi bir mesaj içerdiği, Osmanlılığın devamı için Müslümanların toplanacağı vurgulanmıştır. İttihad ve Terakki'nin genel sekreteri Hacı Adil Bey, Selanik'te yayımlanan *Rumeli* gazetesindeki yazısında, Meşhed'de kılınacak Cuma namazının basit bir dinî etkinlik olarak kalmayıp, beş asır önce Osmanlıların Avrupa'dan çıkarılması için toplanan Haçlıların Kosova'daki mağlubiyetlerine eşdeğer bir bayram şenliğine dönüşeceğine değinmişti. Adil Bey, Sultan Murad'ın kararlılığını göstermek için, mümkün olduğu kadar çok Müslüman'ın Kosova'ya gelmesi gerektiğini vurgulamıştı. Adil Bey'in yazısında cami, cemaat ve Cuma namazı gibi İslamî kavramları açıklayan bir giriş yapması dikkat çekiyordu.⁷²

Seyahat programı büyük titizlikle oluşturulmuş, dinî ve siyasi mesajların hedefine ulaşması için her ayrıntı dikkatle planlanmıştı. Meclis-i Vükelâ'nın 2 Mayıs 1911 tarihinde hazırladığı ve aynı tarihte padişahın onayını alan 71 maddelik seyahat programının Priştine bölümü şöyleydi: Tren Priştine istasyonuna geldiğinde gar binasında hazırlanmış özel odada bir süre dinlenilecek, sonra şose yoldan şehre gidilecekti. Padişahın ikamet edeceği hükümet konağına kadar olan güzergâhta asker, öğrenci ve ahali saf tutacak; şehre girildiğinde 21 pâre top atılacaktı. Ertesi günü Priştine, İpek, Taşlıca ve Seniçe sancaklarından seçilmiş heyetler ile Priştine birliğinden bir grup asker huzura çıkacaklar; ardından Fatih Sultan Mehmed ve II. Murad camileri ziyaret edilecekti. Cuma günü arabalarla Meşhed-i Mübârek'e gidilecek; alayın Meşhed'e girişi sırasında topçu bataryaları karşılıklı olarak top atacaklar ve selamlık resmi icra edilecek; Meşhed'in yakınında hazırlanacak direğe sancak çekilecekti. Yine Meşhed'e yakın bir yerde kurulacak çadırda dinlenilecekti. Kenarları kutsal emanetler hazinesinden temin edilmiş örtülerle süslü minberde hutbe okunmasının ardından Cuma namazı kılınacak ve sonra ikametgâha gidilecekti. Çadırdan namazgâha kadar olan mesafede askerî tören icra edilecektir. O gece Priştine'de geçirilecek, ertesi günü özel trenle Selanik'e dönülecekti.⁷³

Sultan Reşad, yanında şehzadeler Ziyâüddin ve Ömer Hilmi efendiler ile Sadrazam Hakkı Paşa ve bazı vekiller de bulunduğu hâlde, Selanik ve Üsküp'teki programını tamamladıktan sonra 15 Haziran sabahı trenle Priştine'ye hareket etti. Burada padişahı selamlama görevi Ankara redif taburuna verilmişti.⁷⁴ Tren Priştine istasyonuna geldikten sonra, Sultan burada kendisi için hazırlanmış salonda bir süre dinlendi. Daha sonra kabile atlara binerek, ahalinin ateşli ve samimi alkışları arasında, şehir merkezine gitmek üzere yola koyuldular. Padişahın hükümet konağına girişiyle birlikte top atışları başladı. Padişah burada yaptığı konuşmada ziyaretinin amacını ve bu vesile ile duyduğu heyecan ve sevinci şöyle dile getirdi: *"Milleti görmek üzere gelişimden ve karîben Meşhed'i ziyaret edeceğimden dolayı pek ziyade mesrûrum. Bu seyahati ihtiyârdan maksadım anâsır arasında i'tilâfa hizmettir. Bu maksadın*

husûlünü görmekle memnûniyet ve mesrûriyetim mütezâyiddir." Padişahın vilayet erkânı ile görüşmesi sırasında, bahçedeki Priştine ve Vulçitrın'dan gelmiş olan yüzlerce genç üzerlerinde millî giysileri olduğu hâlde davul zurna ve kaval eşliğinde yöresel oyunlar oynayıp dans etmişlerdi.⁷⁵

Cuma namazının kılınacağı alan da önceden düzenlenmişti. Sultan Murad türbesinin karşısındaki tepeye otağ-ı hümâyûn kurulmuş, bunun sağ tarafına minber ve mihrap ile bir de kürsü yerleştirilmişti. Namazdan önce vaaz veren Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, inananların kardeşliğine vurgu yaparak, padişaha, vatana, meşrutiyete bağlılığın dinî zorunluluğuna dikkat çekti. Yine İsmail Hakkı Efendi'nin okuduğu hutbenin ardından namaz kılınp topluca dua edildi. Bundan sonra kürsüye çıkan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, padişahın, devlet uğruna canını veren Gazi Sultan Murad'ın türbesini ziyaret etmekle önemli bir sorumluluğu yerine getirdiğine ve 1911 yılında meydana gelen olaylardan üzüntü duyduğuna vurgu yapan iradesini okudu. İradede, söz konusu hadiselerde suçlu duruma düşenlerin affedildiği müjdelenmiş, kan davalarının kaldırılması istenmiş, borcunu ödemeye muktedir olmayanların borçlarını kendisinin ödeyeceği belirtilmişti. Padişah ayrıca, Arnavut evlatlarının yasalara bağlı kalacaklarına inandığını ve böylece Sultan Murad'ın ruhunun şad olacağını ifade etmiştir.⁷⁶

Sayısı 100.000'e ulaşan⁷⁷ topluluğun "Padişahım çok yaşa!" sloganıyla sevincini ifade ettiği iradeyi okuduktan sonra Sadrazam Hakkı Paşa kendi konuşmasını yaptı. "Arnavut Kardeşlerim!" hitabıyla başlayıp Osmanlıların Rumeli'deki varlıklarının temelini Kosova Meydan Muharebesi'nde atıldığını belirttiikten sonra, Sultan Reşad'ın ziyaretinin anlam ve önemine değindi. Bu kadar Müslüman'ın ancak Kâbe'de toplanabileceğine dikkat çeken Hakkı Paşa, Kosova sahrasını Arafat'a benzetmişti. Hakkı Paşa, geçen yıl yaşanan üzücü olayların cahil bir grup tarafından meydana getirildiğini dile getirerek, bütün Arnavutların suçlanamayacağını, Arnavut halkının devlete ve padişaha sadakatinden şüphe duyulmadığını ifade etti. Arnavutların en önemli düşmanlarının cehâlet ve kan davası olduğunu belirten Sadrazam, bozguncuların tahriklerine kapılmamak gerektiğini, kin gütmenin Müslümanlıkla bağdaşmadığını vurguladı.⁷⁸ Nutukların ardından Reşadiye Medresesi'nin temel atma töreni yapıldı. Sultan Reşad Priştine ve civarındaki mektepler ile dar gelirliilere dağıtılmak üzere 1.000, kan davalarının barış yoluyla çözülmesinde kullanılması için 30.000 ve medrese inşaatına harcanması amacıyla 5.000 lira olmak üzere toplam 36.000 lira bağışlamıştı.⁷⁹ Meşhed programı, Sultan Murad'ın kabrinin ziyaret edilip Fatiha ve dualar okunmasıyla bitti. Ardından padişah Priştine'deki ikametgâhına döndü.

Sadrazam Hakkı Paşa, İstanbul'da kendisine vekâlet eden Sadaret Kaymakamı ile Adliye Nazırı'na gönderdiği 16 Haziran tarihli telgrafta Meşhed etkinliğiyle

ilgili izlenimini şöyle özetlemiştir: “Zât-ı hümayûn-ı hazret-i padişâhî maksad-ı aslî-i seyahatleri olan Murad Hân-ı Evvel hazretlerinin meşhed-i mübareklerine bi'l-âfiye vâsıl olarak orada yüz bini mütecâviz cemiyet-i kübrânın feverân-ı hissiyât-ı sâdıkası arasında salât-ı Cuma'yı edâ buyurdıkları ve o sırada bilumum memâlik ve millet-i Osmaniyye'nin selamet ve saadetine duahân oldukları ve geçen seneki hadisât-dan dolayı mahkûm ve maznûn bulunan mücrimîn-i siyasiyyenin afovna ve diyet davalarının sulhen tesviyesi hususunda ihsân ve âtıfet-i seniyyeye ve bazı vesayâ-yı aliyeye dair iradât-ı seniyye taraf-ı senâverîden ahaliye tebliğ ve tefhîm olunarak cümlelerin tezâhürât-ı şevk ve şâdîsi ve hissiyât-ı umûmiyye-i ubûdiyyet-kârîsi gayr-i kâbil-i tasvîr idüğü tebsîr olunur.”⁸⁰

Padişahın ziyareti ve olağanüstü bir kalabalıkla Cuma namazı kılınması kamuoyunda türlü şekillerde yorumlandı. Bu “şanlı hadise” ile, I. Murad'ın maddeten fethettiği Kosova'nın şimdi manen fethedildiği ileri sürüldü. *Tanin* yazarı Babanzâde İsmail Hakkı, ziyareti “Üçüncü Kosova Zaferi” olarak isimlendirmiş; ilk iki zaferin devletin devamını sağlayan bir süreç olduğunu, şimdikininki ise devletin bekasına hizmet edecek karakter taşıdığını savunmuştur. *İstanbul* gazetesi “ziyaret-i mukaddese” olarak nitelediği etkinliğin vatandaşlar arasındaki bağları güçlendireceğini ve geçen yıl yapılan hatayı unutturacağını ileri sürmüştür. Almanca ve Fransızca yayımlanan *Osmanischer Lloyd* gazetesi ise, Balkanların geleceği açısından dönüm noktası olarak nitelediği ziyareti, Türk-Arnavut kardeşlik bağını pekiştirecek, padişahla Arnavutların karşılıklı güven tazeledikleri bir gelişme olarak sunmuştu.⁸¹

Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati her şeyden önce sembolik bir anlam taşımaktaydı. Zira Tanzimat'tan önce Osmanlı padişahları askerî seferler ve avcılık gibi özel zevkler dışında payitaht dışına çıkmamış, vilayetleri dahi gezmemişlerdi. II. Mahmud döneminde bu gelenek terk edilmiş, Abdülmecid ve Abdülaziz gibi reformcu padişahlar büyük vilayetlere ve Avrupa'ya geziler düzenlemişlerdir. Osmanlı'nın kadim başkentleri Edirne ve Bursa'nın yanı sıra İzmit'i de gezen Sultan Reşad'ın, 33 yıllık saltanatı sırasında değil İstanbul, Yıldız Sarayı'nın dışına bile nadiren çıkmış olan II. Abdülhamid'in ardından, şimdi Rumeli seyahati gibi bir projenin aktörü hâline getirilmesi, Osmanlı ahalisinin her şeye rağmen kutsal saydığı “padişah”ın İttihad ve Terakki yönetimi tarafından millî birliğin sembolü olarak kullanılmak istenmesinin sonucudur.⁸² Bunun yanında seyahat bölgesi olarak Makedonya gibi sancılı bir coğrafyanın seçilmesinin altında yatan neden tamamen siyasadır. Eski ve “fatih” bir padişahın türbesinin ziyaretinin programa alınması ise geziye ayrı bir idealizm katmaktaydı.

Padişah seyahati süresince geçtiği yolların iki tarafını dolduran insanlarla yakınlık kurduğu gibi, ikamet ettiği yerlerde balkon ve pencereler yoluyla halkla temas kurmuştur. Yüz binlerce Arnavut padişahı görebilmek için adeta

birbirini ezmiştir. Toplantıya katılan Cafer Tayyar Paşa, o anları şöyle anlatır: *“Kosova sahrasında yüz binin çok üstünde cemaatle kıldığı o muazzam Cuma namazı hâlâ kalbimdedir. Arnavutlar dertlerini bir tek kelimeye sıkıştırarak ‘Baba! Baba!’ diye bağıryorlar, ölürlen bile kolaylıkla gözyaşı dökmeyen bu halk, padişahın etrafına toplanmış durmadan ağlıyorlardı. İhtiyar ve muhakkak çok merhametli, terbiyeli bir zat olan Sultan Reşad da vaziyetini ve mevkini unutmüş durmadan ağlıyordu.”*⁸³ Kanuni devrinden beri hiçbir padişah Arnavut toprağına ayak basmadığı için bu gezi Arnavutlar için ayrı bir anlam taşıyordu. 82 piyade taburunun sağlayamadığı sükûneti halife sıfatıyla padişahın gezisi temin etmişti.

Meşhed’den sonra seyahatinin diğer bölümlerini tamamlayıp 26 Haziran’da İstanbul’a dönen padişah, Rumeli Türklüğünü ihya ettiği için İstanbul’da büyük coşkuyla karşılandı. Seyahatin Kosova kısmı başta bu seyahati planlayan İttihadçılar olmak üzere herkesi memnun etmişti. Sultan Mehmed Reşad gittiği her yerde kendisini ilgi ve nezaketle karşılayan idari ve askerî yetkililerden ve ahaliden görmüş olduğu yakınlıktan duyduğu memnuniyetin, valiler aracılığıyla herkese duyurulmasını istedi.⁸⁴ Esasında başlı başına Rumeli seyahati, iktidarıyla muhâlefetiyle toplumun her kesiminden olumlu tepkiler almıştı. Padişahın dönüş yolu olarak kullandığı Çanakkale, Gelibolu ve İstanbul’un her sokağını dolduran ahalinin tezahüratı bunun açık göstergesiydi.⁸⁵

Ziyaretten tam bir yıl sonra, Murad Hudâvendigâr’ın şehit düştüğü tarihin “millî gün” ilan edilmesi gündeme geldi. Bu görüş, Osmanlıların her yıl Meşhed’de buluşmalarını ve millî duyguların canlı tutulmasını sağlamak düşüncesiyle Kosova ileri gelenleri tarafından ortaya atılmıştı.⁸⁶ Priştine idare meclisi ise her yılın Haziran ayının ilk Cuma gününden başlamak üzere üç gün süreyle türbe yakınında panayır kurulmasını teklif etmişti. Fakat panayır münasebetiyle getirilecek hayvanların dışkıları ve kalabalığın yol açacağı toz ve çöplerin bu mekâna saygısızlık olacağı; ayrıca türbe civarındaki verimli ve ekili arazinin panayır sırasında çiğnenmesiyle çiftçilerin zarara uğrayacağı hesaba katılarak panayır teklifi reddedildi. Ancak millî gün teklifi kabul edildi. Kosova meclisinin 22 Nisan tarihli kararı Bâbîâlî’ye sunuldu.⁸⁷ Bâbîâlî ve Meclis-i Vükelâ’da kabul edilen teklif padişahın onayını da alınca, her yıl Birinci Kosova Zaferi’nin yıl dönümü olan 16 Haziran⁸⁸ tarihinde Meşhed’de toplanılmasına karar verildi. Kararın gazetelerde ilan edilmesi istendi. Bu konudaki irade sureti şöyledir: *“Her sene Birinci Kosova Muhaberesi muzafferiyetinin yevm-i tahakkuku olan yedi yüz doksan bir senesi Şaban’ın on beşinci Salı gününe müsâdif Haziran’ın on altıncı günü Meşhed’de ictima’ edilmesi Meclis-i Vükelâ kararıyla tasvip edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrâsına Dâhiliye Nezareti memurdur.”*⁸⁹ Ancak, müteakip günlerdeki gelişmeler “Kosova’nın Fethi ve Sultan Murad’ı Anma Bayramı” olarak adlandırabileceğimiz millî günün kutlanmasına fırsat vermedi. Bir yıl önce başlayan Osmanlı-İtalyan harbinin devam ettiği esnada Balkan Savaşlarının patlak vermesi

Osmanlı hükümetini yeni bir buhranlı sürece sürüklerken, Sırp ordusunun 2 Ekim 1912'de Priştine'yi ele geçirmesiyle 523 yıllık hatıralar da Türklerin elinden çıkmış oldu.⁹⁰

Kosova ziyaretinin en önemli sonuçlarından birisi kuşkusuz siyasi mahkûmların affedilmesidir. Esasında af konusu Osmanlı hükümetinin Arnavutlarla barışmak için kullandığı araçlardan biriydi. Padişahın iradesinde belirtildiği üzere, Divân-ı Harpler tarafından siyaseten mahkûm edilmiş olanları kapsayan af kanunu 16 Haziran 1911 tarihinde yürürlüğe girmişti. Katil olduğu kesinleşenler ile eşkıyalık ve adi vakalardan mahkûm bulunanlar affın kapsamı dışındaydı. Buna göre ilk etapta 107 Arnavut ile 104 Bulgar Üsküp hapisanesinden serbest bırakılmıştı.⁹¹ Avrupa devletlerinin de baskısıyla Arnavutlar için getirilen affın genel affa dönüştürülmesi istendi. Meclis-i Vükelâ'da yapılan tartışmalar neticesinde, bütün siyasi suçluları kapsayacak şekilde geçici bir kanunla af çıkarılması ittifakla kabul edildi. Uygulama sırasında bazılarının tamamen affedilmeyip cezalarının hafifletilmesi tartışmalara sebep olmuş, hatta yalnızca Arnavutlara yönelik af şeklinde yorumlanarak bunun da Avusturya'nın etkisiyle yapıldığı ileri sürülmüştü.⁹² İlerleyen günlerde affın daha da genişletilmesini isteyen dâhilî ve haricî istek ve baskılar artmaya başladı. Sonuçta Bâbîâli daha fazla direnemeyip genel affı kabul etti.

Bunun yanında bazı yazarların büyük ödünler olarak nitelediği birtakım idari, sosyal ve kültürel düzenlemeler yapıldı. Arnavutların silah taşımalarına, okullarında ve idari işlerinde Latin harflerini kullanmalarına izin verildi. Bazı vergiler hafifletildi. İdari görevlere Arnavutlar atandı. Arnavut gençlerin kendi bölgelerinde askerlik yapmalarını sağlayan düzenlemeler getirildi. Bunun yanında padişah, kendi kesesinden yüklü miktarda yardımlarda bulundu. Ancak Osmanlı hükümeti özerklik konusunda taviz vermemiştir.⁹³

Balkan Savaşlarından Sonra Meşhed'in Durumu

Sultan Murad'ın Rumeli seyahati hükümete rahat bir nefes aldırılmış, 1911 yazı sakin ve huzurlu geçmişti. Ancak sükûnet sonbaharın ilk günlerinde bozuldu. Yukarıda belirtildiği üzere, Sultan Reşad'ın ziyaretinden yaklaşık on altı ay sonra Sırp ordusunun Priştine'yi alması ve Ali Rıza Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin çekilmek zorunda kalması neticesinde Kosova ile birlikte Rumeli de kaybedilmiş oldu.⁹⁴ Karışıklıktan yararlanan İsmail Kemal önderliğindeki Arnavutlar 28 Kasım'da Avlonya'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sonuç, padişahın ziyaretinin, Arnavutların dargınlığını kaldırmaya yetmediğini⁹⁵ Arnavutların sadece Sultan'la barıştığını, İttihad ve Terakki yönetimine bakışlarında bir değişiklik olmadığını⁹⁶ ortaya koymuştu.

İkinci Balkan Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde, olası toprak kayıpları durumunda Balkanlardaki eserlerin korunması için çareler de düşünülmüştür. Osmanlı'nın Lahey Sefareti, 1913 yılının Mart ve Nisan aylarında gönderdiği yazılarda, savaşın kaybedilmesi hâlinde, devlete bir asır başkentlik yapmış olan Edirne başta olmak üzere, Filibe, Sofya ve diğer şehirlerdeki selatin camileri ile hanedan türbelerinin koruma altına alınması için barış antlaşmasına bir hüküm konulması konusunda Bâbiâli'nin dikkatini çekmişti. Osmanlı Devleti'nin bu yapıların üzerinde hâkimiyet hakkının bulunduğu, tarihten getirilen misallerle ispata çalışıldı. Bâbiâli'nin Lahey Sefareti aracılığıyla elde ettiği bilgilere göre, mesela Savoie Dükaliği'nin bazı toprakları Fransa'ya terk edildiğinde, Savoie hanedanından birkaç prensesin kabrini, birkaç kiliseyi ve Sardunya krallarının yazlığını içeren Hautecombe Manastırı İtalya'nın idaresine bırakılmıştı. Buranın rahipleri ve askerî muhafızları İtalyan hükümeti tarafından görevlendirmekte idi. Yine Fransa'nın ünlü generallerinden Mareşal Turenne, 1675'teki Sulzbach Savaşı'nda maktul düştüğü arsada defnedilmiş, şimdi Almanya sınırları içerisinde bulunan bu bölgede, *"Fransa'nın hakk-ı hâkimiyet-i tâmmesi olup civarında bir hanede sâkin bulunan ihtiyar bir Fransız askeri muhafız olarak mezkûr arsayı korumakta"* idi. Meclis-i Vükelâ toplantısında, Sultan Reşad'ın ziyareti sırasında *"cemaat-i kübrâ ile salât-i Cuma edâ edilmiş olan ve tahminen beş altı dönüm miktarında arazi ihtiva eden namazgâhın da etrafına duvar çekilerek harîm-i Meşhed'e ilavesi"* kararlaştırıldı. Mimar Kemaleddin, keşif yapması için Priştine'ye gönderilecekti. Priştine'nin alacağı durum ne olursa olsun, Meşhed ve müştemilatının yer aldığı sahanın Osmanlı'nın hâkimiyetinde kalması için çalışılacaktı. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da vefat ettiği yer de uzun müddet Türk türbedarlar tarafından korunmuştu. Gazi Mihâl gibi, devletin kuruluşunda mühim roller üstlenmiş kahramanların mezarlarının en iyi şekilde korunmasını bir *"vazife-i mebrûre"* telakki eden⁹⁷ Bâbiâli'nin Meşhed'i sahiplenmesinde, Kanuni'nin Macaristan'daki türbesinin başına gelenlerin benzerinin yaşanmasından duyulan kaygı da etkili olmuştur. Tarih-i Osmani Encümeni Reisi Abdurrahman Şeref, Sadaret'e gönderdiği 9 Ekim 1913 tarihli yazıda, Kanuni türbesinin kiliseye dönüştürüldüğünü hatırlatarak, Sultan Murad Türbesi'nin devletçe korunmasının kadirşinaslık gereği olduğunu ifade etmiş ve yakında Sırbistan ile imzalanacak antlaşmaya bununla ilgili bir madde konulması gerektiğini bildirmişti.⁹⁸

Nitekim Osmanlı Devleti ile Sırp hükümeti arasında 14 Mart 1914 tarihinde İstanbul'da imzalanan barış antlaşmasınının 10. maddesi ile⁹⁹ türbenin tamiri ve diğer bakımlarının masrafının Osmanlı hükümetince karşılanacağı, bakım ve korumasına başmüftü tarafından atanacak türbedarların nezaret edeceği kararlaştırılmıştı. Fakat birkaç ay sonra Harb-i Umumî'nin çıkması ve Sırbistan'ın 1 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı'ya savaş ilan etmesi üzerine antlaşma hükümsüz kalmış ve bilahare Meşhed'in de içinde bulunduğu Sırp toprakları Müttelik devletler tarafından işgal

edilmiştir. Aradan üç hafta geçmesine rağmen antlaşmada belirtilen başmüftü atanmadığı için Türbedar Mehmed Ali bin Hacı Ali de vazifesini yapamaz duruma gelmişti. Bunun üzerine Bâbiâli, Belgrad Sefareti'nden, başmüftü belli oluncaya kadar Mehmed Ali'nin türbedarlığına itiraz edilmemesi hususunda Sırp hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istedi.¹⁰⁰ Ancak Mehmed Ali'nin bu görevinin çok fazla sürdürmediği, yerine bunun oğlu olan ve dedesiyle aynı ismi taşıyan Hacı Ali'nin getirildiği görülüyor. Hacı Ali, Sırp hükümetinden maaşını alamadığı için 1916 yılında İstanbul'a gidince, Alman Feldmareşal August von Mackensen'in Üsküp'teki genel karargâhında bulunan Türk askerî delegesi Binbaşı Hüsnü Bey, türbenin zaten savaşlar sırasında tahrip edildiğini belirterek, şimdi türbedarsız bırakılmasının daha fena sonuçlar doğuracağını bildirdi. Hüsnü Bey'in uyarısı üzerine Hacı Ali'nin *"vazifesi başında bulunmak üzere Balkan treniyle Üsküp'e"* gitmesi istendi. Ancak bu defa da, Hacı Ali'nin pasaportunun vizesinin uzatılması konusunda sorun çıktı. Bulgaristan'ın İstanbul elçisi, Kosova'nın savaş alanı olmasından dolayı Bulgaristan askerinden başkasının oralarda dolaşmalarının Bulgar Genel Karargâhı'nca yasaklandığını, hükümet memurlarının bile bölgeye özel izinle girebildiğini belirterek, Hacı Ali'nin işlemleri için Sofya'dan talimat bekleyeceklerini bildirdi. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Halil Bey, Sofya Sefiri Fethi Bey'e gönderdiği 19 Temmuz tarihli yazı ile Bulgar Dışişleri Bakanı ve Bulgaristan'ın İstanbul konsolosu ile görüşerek vize problemini çözmesini istedi.¹⁰¹ Girişimler kısa sürede sonuç verdi. Bulgar Elçiliği'dan alınan 15 Ağustos 1916 tarihli cevapta, Hacı Ali'nin doğrudan genel konsolosa müracaat ederek hüviyetini gösterip işlemini yapabileceği bildirildi.¹⁰² Bu tarihlerde Bâbiâli, Meşhed ile Mestan Gazi türbelerinin Avusturya-Macaristan askerî güçlerinin işgali altında olup olmadığını Viyana sefaretinden öğrenmeye çalışmıştır.¹⁰³

Meşhed'in bulunduğu arazinin 1942'de Arnavutluk'a bağlanması üzerine, türbenin bakımı için ödenegelen tahsisat kesintiye uğramıştır. Türbedarın maddî sıkıntı yaşaması ve türbenin metruk bir hâle dönüşmesinden kaygılanan Türkiye'nin Tiran konsolosu Ankara'nın müdahâlesini istemiştir. Meşhed bölgesi İkinci Dünya Savaşı sırasında da tahrip edildi. Savaştan sonra kurulan Yugoslavya devleti sınırları içinde kalan türbe, bu dönemde bazı tamirat geçirdi. Ekim 1952 tarihli bazı İstanbul gazetelerinde türbenin yıkıldığı yönünde asılsız haberler çıktı.¹⁰⁴ 1953 yılında Meşhed ile Gazi Mestan Türbesi arasında yüksek bir noktaya, 15 metre yüksekliğinde Miloş Kobilović anıtı dikildi. Yugoslavya hükümeti 1961 ve 1967 yıllarında türbeyi restore ettirmiştir.¹⁰⁵ 1961'de Meşhed'i gezen Eyice, tarihî çevrenin korunduğunu, türbenin içinin temiz olduğunu, fakat tefrişat açısından fakir düştüğünü tespit etmiştir. Sandukanın örtüsü ve tabandaki halılar yok olurken, duvarlardaki birkaç değersiz levhadan başka iç dekorasyon namına bir şey bulunmuyordu. Türbeye ait olduğu söylenen Memluk sultanının hediyesi bir çift şamdan ise Atina'da satışa çıkarılmış, bu tarihte burada elçi olarak bulunan Ruşen Eşref

Sultan Murad Türbesi, Yugoslavya projesinin çökmesinden sonra mikro-milliyetçiliğin salgın gibi sardığı Rumeli topraklarında, beş asır sürmüş olan Osmanlı barışını hatırlatan önemli bir varlıktır. Osmanlıların atası Süleymanşah'ın kabrinin bulunduğu ve Lozan Antlaşması'yla Türkiye Cumhuriyeti toprağı olduğu kabul edilen Caber Kalesi'nden Türk askerinin çekildiği ve Süleymanşah'ın kemiklerinin taşındığı bu günlerde, Sultan Murad Türbesi daha anlamlı hâle gelmiştir. Bu açıdan, Sultan Murad Hudâvendigâr'ın din ve gaza ile Kosova Zaferi'nin öneminin sürekli biçimde hafızalarda tutulması gerekir.

Ünaydın şamdanları satın alarak kurtarmıştır.¹⁰⁶ Meşhed ve müstemilatı son olarak 2005 yılında gerçekleştirilen büyük bir restorasyon sonucunda bugünkü hâlini almıştır.¹⁰⁷ Son zamanlarda yapılan ve görsellerle zenginleştirilen bir araştırmada, Meşhed yerleşkesinde bulunan yapılar grubu, mimarî özellikleri, kitabeleri ve diğer ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur.¹⁰⁸ Kosova'nın 2008 yılında Sırbistan'dan bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Türk devletinin Meşhed'e ilgisi ve müdahâlesi daha kolay hâle gelmiştir.

Sonuç

Sultan Murad Türbesi, Yugoslavya projesinin çökmesinden sonra mikro-milliyetçiliğin salgın gibi sardığı Rumeli topraklarında, beş asır sürmüş olan Osmanlı barışını hatırlatan önemli bir varlıktır. Osmanlıların atası Süleymanşah'ın kabrinin bulunduğu ve Lozan Antlaşması'yla Türkiye Cumhuriyeti toprağı olduğu kabul edilen Caber Kalesi'nden Türk askerinin çekildiği ve Süleymanşah'ın kemiklerinin taşındığı bu günlerde, Sultan Murad Türbesi daha anlamlı hâle gelmiştir. Bu açıdan, Sultan Murad Hudâvendigâr'ın din ve gaza ile Kosova Zaferi'nin öneminin sürekli biçimde hafızalarda tutulması gerekir.

Balkanlarda beş buçuk asır sürecek olan Türk hâkimiyetini sağlayan I. Murad'ın şehadeti, Bizans'ın başkenti İstanbul'da sevinçle karşılanmıştı. Sırpların son büyük direnişini temsil eden bu muharebede yenilmiş olmalarına rağmen, Osmanlı padişahının bir Sırp tarafından öldürülmesi, millî destana konu edilmiştir. Türk tarihi açısından değerlendirmek gerekirse, Rumeli'yi fethetmek için altı defa sefere çıkan ve gazayı dinî bir görev addeden I. Murad'ın fütuhâtı neticesinde, Rumeli ikinci vatan hâline gelmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli atılmıştır. "Gâzi Hudâvendigâr" unvanı, onun gaza ile imparatorluk kurucusu kimliğini ifade

eder. Nitekim gaza ideolojisi, kendisini örnek alan bütün Osmanlı padişahları için Avrupa’da yayılışın simgesi olmuştur.¹⁰⁹ Sultan Murad’ın Kosova zaferi, Osmanlılara siyasi ve askerî bir üstünlük sağlamış olması bir yana, uzun vadede, Bosna’ya kadar uzanacak olan Türk fetihlerinin, bu bölgelerin sosyal, ekonomik, hatta etnik ve siyasi yapısında meydana getirdiği mühim değişikliklere zemin hazırlamıştır. Sırpların bir daha toparlanmamak üzere dağılması, Osmanlıların Timur darbesiyle geçirdiği büyük sarsıntıya rağmen Balkanlardaki hâkimiyetinin kudretli uç beyleri sayesinde devam etmiş olması, zaferin önemini ve zaferden sonra tesis edilen sosyal ve idari siyasetin gücünü gösterir.¹¹⁰

Osmanlıların kazandıkları topraklarda dikilmiş “fetih abideleri” şeklinde algılanmalı ve Türklüğün oralardaki temsilcileri olarak yâd edilmelidir.

Rumeli fütuhatının giderek genişlemesiyle buraların türkleştirilmesi siyaseti, fethedilen yerlerde inşa edilen mimari eserlerle desteklenmiştir. Bu eserlerin en dikkat çekici olanları, fethedilen şehir ve kasabaların içlerinde veya yakınlarındaki tepelerin üstlerinde görülen meşhed-türbelerdir. Batı Anadolu’da da görülen ve birçoğunun tarihî kimliği bilinmeyen ve haklarında türlü rivayetlerin anlatıldığı türbelerin ortak yönü, fethedilen topraklara Türk karakteri vermelerindeki rolleri ile Müslüman halk nazarında adeta kutsal birer manaya sahip olmalarıdır. Rumeli’deki türbeler, Osmanlıların kazandıkları topraklarda dikilmiş “fetih abideleri” şeklinde algılanmalı ve Türklüğün oralardaki temsilcileri olarak yâd edilmelidir.¹¹¹

Meşhed, Balkanlara ve Avrupa’ya düzenlenen seferler sırasında Osmanlı ordusunun uğramadan geçmediği bir ziyaretgâha dönüştürülmüştür. Buranın Balkan Türklerinin sosyal ve politik hayatındaki anlam ve önemini bilen Osmanlı padişahları 16. yüzyıldan, bölgenin elimizden çıktığı 1912 yılına kadar, türbeyle ilgili bakım, onarım ve güzelleştirme faaliyetlerini titizlikle yürüterek hem şehid padişaha hem de bölge halkına olan vefalarını göstermişlerdir. Sadece Kosova’daki değil, Balkanlar ve Trakya’daki Müslüman ve Türklerin en önemli ziyaretgâhlarından olan türbe ve çevresi, Avrupa’da ayakta kalan Türk varlıkları arasında mimari ve tarihî açıdan olduğu kadar, siyasi bakımdan da önemli bir abidedir. Zira değişik halkların millî kimliklerini koruyarak yaşayabildikleri ve Avrupalıların Pax Ottomana adını verdikleri sosyal barış ortamının, etnik milliyetçiliklerin körüklenmesiyle bozulduğu topraklarda yeniden tesisi, Sultan Murad’ın yerleştirmeye çalıştığı ve uğruna canını

Sadece Kosova'daki değil, Balkanlar ve Trakya'daki Müslüman ve Türklerin en önemli ziyaret-gâhlarından olan türbe ve çevresi, Avrupa'da ayakta kalan Türk varlıkları arasında mimari ve tarihî açıdan olduğu kadar, siyasi bakımdan da önemli bir abidedir.

verdiği hâkimiyet telakkisi ile mümkün olacaktır. Bu bakış açısıyla türbe, Anavatan'da yaşayan Türklerin Rumeli'deki soydaşları ve dindaşlarıyla buluşması için vesile kılınmalı, burada periyodik etkinlikler yapılmalı ve böylece Balkanların ve bir anlamda Avrupa'nın fatihi Sultan Murad'ın ideolojisinin gelecek kuşaklara aktarılması gerekir.

**KOSOVA SAHRASINDA KÂİN CENNETMEKÂN SULTAN MURAD
HAZRETLERİNİN MEŞHED-İ CELİLELERİ TÜRBELERİNİN BER VECH-İ ZİR
TAMİRAT MASARİFÂTINI NÂTIK CETVELDİR**

NEV'-İ MASARİFÂT	Miktar-ı Edevât	Müfredât (Kuruş)	İcmâl (Kuruş)
Türbe-i müşârun-ileyhânın cümle kapısının ve türbe kapısının üzerindeki kubbenin müceddeden inşası için tuğla esmânı	5.000 adet	500	
Mezkûr tuğlaların Priştine'den türbe-i müşârun-ileyhâya nakliye ücreti		150	
Yanova karyesinde vâki madenden ihraç ve imal ettirilen taş üstâdiyesi		335	
Mezkûr taşların ihraç ve imalinde istimâl olan demir alâtının tamiriyesi		27,30	
Mezkûr taşların türbe-i müşârun-ileyhâya nakliye ücûrâtı	26 araba	332	
YEKÜN		1454,50	1454,50
Maa-nakliye kireç esmânı	10.200	1657,20	
İki adet kürek	2	11,20	
Kireç kuyularının hafriye ücûrâtı	10 ameale	60	
Kireç süzme ücûrâtı	16 ameale	96	
YEKÜN		1.825	1.825
Mezkûr kubbenin üzerine kaplamak üzere mubâyaa olunan hurda kurşun	809 kıyye	1.941,20	
Kurşunun ızâa ve imâliye ve nakliye masârifâtı		602,16	
Mezkûr kubbe ve kapı için demir ve ekseri ve âlât-ı saîre esmânı		1.236	
YEKÜN		3.779,36	3.779,36
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve misafirhânenin müceddeden tabanlarına döşemek ve tamirat-ı saire için alınan tahta esmânı	160 ameale	885	
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve misafirhânenin müceddeden tabanlarına döşemek ve tamirat-ı saire için alınan direk esmânı	5 araba	210	
Nakliye ücreti		38	

Türbedarhanesiyle misafirhanenin ve türbenin havlu duvarlarına konulmak üzere kiremit esmânı	1.700 aded	136	
Nakliye ücreti	3 araba	30	
Zikrolunan tabanların döşemesiyle türbedarhanesiyle misafirhanede icra kılınan tamirat üstadîyesi	19 yevmiye	228	
“ “ “ “	26	208	
“ “ “ “	7	69	
YEKÜN		1.804	1.804
Türbe-i müşârun-ileyhânın kubbesine yazdırılan âyet-i kerîme ve ehâdis-i şerîfe için mukavva ve saire esmânı		62,25	
Türbe-i müşârun-ileyhânın kubbesine yazdırılan âyet-i kerîme ve ehâdis-i şerîfe için bez ve saire esmânı ¹¹³	3 arşun	22,20	
Ayette muharrer Selanik'ten celbolunan boyadan başka buraca alınan boya esmânı	200 dirhem	35	
Molla Şaban'dan alınan boya ve neft yağı ve ekseri ve saire esmânı		195	
Götürü olarak icra edilen nakkaş hattadiye üçürâtı		1.500	
Türbedarhanesiyle misafirhanenin bazı mahallerinin sıva ve birtakım tuğla döşeme ve türbe badana ve saire	30 yevmiye	330	
Ve nakkaşın iskelesini kurup bozmak üstâdiyesi		?	
YEKÜN		2.145,05	2.105,05
Evvelce kubbenin eğrine aldırılmakla mubâyaa olunan kebîr ekser	3 kıyye	12	
Evvelce kubbenin eğrine aldırılmakla mubâyaa olunan sağır ekser	2 kıyye	7	
Üstâdiyesi	2 yevmiye	23	
Dersaâdet'ten celb ettirilen iki adet şamdan ile bir adet mücevveze esmânı ¹¹⁴		360	
Evkâf-ı Hümâyun nezaret-i celilesinden gönderilen eşya ile meclis-i idare azasından rifatlü Abdurrahman Ağa tarafından hediye olunan avize masarif-i nakliyesi		63	

Nazır-ı tamirat defterdar-ı sâbık saadetlü Nuri Bey ile faziletlü Müftü Efendi'nin berây-ı keşf ve muayene ve muahharen nakkaş Şevki Efendi'nin türbe-i müşârun-ileyhâya azimet ve avdetleri zımında araba kiralari		110,20	
YEKÜN		675,20	675,20
Türbe-i müşârun-ileyhânın ve türbedarhanesiyle misafirhane pencerelerine konulmak üzere mubayaa olunan cam	29 aded	79	
Pencere çerçevelerinin tamiri ve camların ve avizenin takılması için üstâdiye ücûrâtı	2 yevmiye	46	
Nakkaş ameliyatının icrası için iskele kurulmak üzere emanet olarak alınıp türbe-i müşârun-ileyhâya gönderilen ve yine celb ile yerine verilen ağaç ve tahtaların nakliye ücûrâtı		46	
YEKÜN		171	171
Götürü olarak türbe-i müşârun-ileyhânın çeşme ve suyuollarının tamirat ücûrâtı		65	
Çend-mâh sonra mezkûr çeşmenin suyuolları bozularak ikinci defa icra edilen tamiratında alınan künk	158 aded	150,24	
Rugan zeyt esmânı	35 dirhem 11 kıyye	88,20	
Kireç	22 kıyye	8,16	
Penbe	250 dirhem	5,25	
Amele ücûrâtı	4 amele	30	
İşbu suyuollarıyla türbenin kebir kapısının bazı mahallerinin tamirat üstâdiyesi	12	180	
Kurşun ve künk ücûrât-ı nakliyesi	2 araba	23	
YEKÜN		736,05	736,05
Türbe-i müşârun-ileyhânın pencerelerine güneşlik takmak üzere usta yevmiyesi	8 aded	16	
Türbe-i müşârun-ileyhânın pencerelerine güneşlik derzi üstâdiyesi	1 yevmiye	16	
Türbe-i müşârun-ileyhânın şamdanlarının tamir ve silme masrafı		18	

Türbe-i müşârun-ileyhânın tamiratına bed' olunup hitâmına değin vukû bulan masarif-i cüziyye müteferrikası	46		
YEKÜN	96	96	12.687,26
Ber-mûcib-i vâlâ masârifât-ı vâkıa yüz kuruş hakiki yüz yirmi kuruş hesabıyla olup tenzil olunan fark-ı fiyat			<u>2.115,06</u> 10.572,20
Mezkûr cümle kapısıyla kubbe götürü olarak elli aded lira-yı Osmânî ile Kosti Kalfa'ya inşa ettirilmiştir			5.000
Selanik'ten lira-yı Osmânî yüz kuruş hesabıyla celb olunan boya ve sâire esmânı			273, 15
Mezkûr tamiratın keşif ve muayenesi için komisyonunun türbe-i müşârun-ileyhâya azimet ve avdet kirası			25
CÜMLE-İ YEKÜN			15.870,35

Evkâf-ı Hümâyün Nezaret-i celilesinden şeref-vârid olan Fî 31 Ağustos Sene 1299 [12 Eylül 1883] tarih ve 21 numarolu tahrirat-ı aliyye mûcibince Kosova sahrasında kâin Sultan Murad Hân-ı Evvel hazretlerinin meşhed-i şerîfelerinin tamirâtı bi'l-icrâ bâlâ-yı cetvelde gösterildiği üzere fiyat-ı hakikisiyle on beş bin sekiz yüz yetmiş kuruş otuz beş para masraf vuku bulmuş olmağın icra-yı iktizâsı babında ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.

Fî 12 Ağustos 1301 [24 Ağustos 1885]

Reis-i Komisyon ve Vekil-i Defterdar¹¹⁵

Aza Ed-Dâi Müftü MUSTAFA

HAMDİ

Aza Muhasebeci-i Evkaf OSMAN NUREDDİN

Türbe-i müşârun-ileyhânın usûl-i veçhile keşf-i evveli icrâ olunmayıp doğrudan doğruya bâlâda gösterildiği veçhile lüzum görünen mahallerin tamirâtı icra kılındığı ve vuku bulan sarfiyat ve ameliyatın fenn-i mimariyyeye tevfiik ve metânet ve rasânetine dikkat olunarak mezkûr tamiratın icra edildiği bi'l-keşf anlaşılmış olmakla tasdik kılındı.

15 Kânûnısânî 1301 [27 Ocak 1886]

Belediye Mühendisi

- 1 Bu çalışma, TKA ile Kosova Devlet Arşivleri Başkanlığı işbirliğiyle 14-16 Nisan 2009 tarihlerinde Priştine’de düzenlenmiş olan *Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti Osmanlı Sempozyumu*’nda sunulmuş ancak hâlen yayımlanmamış olan tebliğin geliştirilmiş ve güncellenmiş şeklidir.
- 2 Osmanlı Türkçesinde meşhed, “bir kişinin şehit olduğu veya bir şehidin medfun bulunduğu yer” olarak tarif edilmiştir (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet 1317, II, 1354).
- 3 ÖZTUNA, Yılmaz (1990), *Rumeli’ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul s. 77. Fatih Sultan Mehmed’in Bosna ve Arnavutluk’ta Osmanlı idaresini sağlam bir biçimde kurması ve yerel önderlere kendi mülklerine sahip olma gibi belirli teşvikler sunması sonucunda Boşnaklar ve Arnavutlar kendi rızalarıyla 15. yüzyıla kadar kitleler hâlinde Müslüman olmuşlardır (Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. R. Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 289).
- 4 Sultan Murad Türbesi’nin Osmanlı türbe mimarisi içindeki yeri ve ilk dönem türbeleri ile karşılaştırılması hakkında bk. Oya Şenyurt, “Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi ve Ek Yapıları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (METU JFA)*, c. 29, Sayı 2, Ankara 2012, s. 288-290.
- 5 EYİCE, Semavi (1998), “Kosova’da Meşhed-i Hühâvendigâr ve Gazi Mestan Türbesi”, *İ. Ü. Tarih Dergisi*, c. XI, Sayı 16, İstanbul 1962, s. 73; “Hudâvendigâr Meşhedi”, *DİA*, İstanbul XVIII, 295.
- 6 NEŞRÎ, Mehmed (1957), *Kitâb-ı Cihannümâ-Neşri Tarihi*, haz. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara II, 721.
- 7 EREN, İsmail (1976), “Kosova’da I. Murad Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, İstanbul s. 70-72.
- 8 EREN, İ. Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge, s. 69.
- 9 EVLİYA ÇELEBİ, (1315), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, İkdâm Matbaası, Dersaâdet V, 551.
- 10 KONUK, Neval (2006), “Kosova’da Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi”, *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, hzl. M. Z. İbrahimgil-N. Konuk, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul s. 15.
- 11 BOA, İE. EV, nr. 57/6266; Ayrıca bk. BOA, AE. SAMD. III, nr. 101/10036; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 290.
- 12 29 Şaban 1205 (3 Mayıs 1791), BOA, C. NF, nr. 2/95; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, haz. H. Yıldırım Ağanoglu v.dğr., İstanbul 2007, s. 202-203.
- 13 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi, s. 15.
- 14 NİMETULLAH HAFIZ, “Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat”, *Çevren*, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1974, Priştine, s. 40-41. Bu kaynağı mehz alan araştırmalarda Hacı Ali’nin atanma tarihi 1848 olarak gösterilmektedir. Oysa 1 Muharrem 1265/27 Kasım 1848 tarihli berat metninde, söz konusu atamanın “on dokuz mâh mukaddem yani altmış iki senesi Ağustos’u tarihinde” gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir. Ancak Hacı Ali’nin tayin beratı geciktiği için maaşını düzenli alamayıp maddî güçlük yaşamıştır. Bunun üzerine Hacı Ali, birikmiş maaşını ve beratını almak üzere İstanbul’a gider. “Kendisi zühd ü salâh ashâbından bulunduğundan” ataması kesinleştirilir ve 1846 Ağustos’undan beri biriken maaşının ödenmesine karar verilir (BOA, A. AMD, nr. 5/98). N. Hafız’ın yayımlamış olduğu beratla, Hacı Ali’nin türbedarlık görevine Ağustos 1846’da atandığı üç defa zikredilmektedir. Şu hâlde, yanlışlığı düşenlerin atama tarihi ile beratın yazıldığı tarihi birbirine karıştırdıkları anlaşılmaktadır.
- 15 5 Safer 1265 (1 Ocak 1849), BOA, İ. DH, 186/10345.
- 16 Bunun 15.000 kuruşu maaş bedelidir (BOA, EV.d, nr. 16138, s. 1).
- 17 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi’nin Tarihçesi, s. 16.
- 18 1 ZA 1280 (8 Nisan 1864), BOA, İ. DH, nr. 524/36107; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 290.
- 19 *TsMA.d*, nr. 927/6, s. 2.
- 20 BOA, İ. DH, nr. 545/37952; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, s. 353.
- 21 N. HAFIZ, Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat, s. 39; Mehmet Zeki İbrahimgil-Neval Konuk, *Kosova’da Osmanlı Mimarî Eserleri*, TTK, Ankara 2006, I, 439; O. Şenyurt, Kosova’da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 291.

- 22 20 N 1289 (21 Kasım 1872), BOA, İ. MMS, nr. 44/1847; BOA, A. MKT. MHM, nr. 442/88.
- 23 SULTAN ABDÜLHAMİD, Priştine şehir merkezindeki Sultan I. Murad Camii'nin mefruşatını da yenilemiş, 160 metrekare halı ile 2 mihrap şamdanı ve fanuslu top kandil hediye etmiştir (27 ZA 1320/25 Şubat 1903, BOA, HH. THR, nr. 1215/25; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 285).
- 24 BOA, EV.d, nr. 24219, s. 50.
- 25 EREN, İ. (2002), Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihî Bir Belge, s. 73; Neval Konuk, "Balkanların Fethinden Bugüne Kosova Sultan Murad-ı Hudâvendigâr Türbesi", *Türklerin Rumeli'ye Çıkışının 650. Yıldönümü Sempozyumu*, haz. H. Y. Ağanöglü, İstanbul: Rumeli Dernek ve Vakıfları Yayını, s. 102.
- 26 5 RA 1313 (26 Ağustos 1895), BOA, ŞD, nr. 1974/22; Mehmet Z. İbrahimgil, "Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi ile İlgili Arşiv Belgeleri", *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, s. 62-63.
- 27 13 ZA 1302 (24 Ağustos 1885), BOA, EV.d, nr. 35817.
- 28 "Kosova sahrasında vâki' şehriyâr-ı nâmdâr Hudâvendigâr Gazi'nin meşhed-i mübâreki ittisâlinde züvâra mahsus mükemmel bir daire inşası hususuna irade-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî şeref-sânih olmakla Priştine mutasarrıflığına suret-i mutantanda vaz'-ı esas resminin icra kılıldığı Kosova refikimizde okunmuştur." (Asır, nr. 112, 21 Rebûlâhîr 1314/29 Eylül 1896).
- 29 Asır, nr. 191, 10 Safer 1315/11 Temmuz 1897. Muhabir, bölgedeki sosyal ve ekonomik düzenlemelerin sonuçları hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur: "Mutasarrıf Beyefendi hazretlerinin umrân-ı mütevâliyeleri sayesinde buralarda eskiden mevcûd olan kan davaları[nın], intikam iddialarının önü alınmaya başlamış, daima silah taşımaya alışmış olan ahalinin silah taşınması men' edilmiştir. İcâb edenler kefaletle rabt olunmakta, muhafaza-ı inzibata büyük bir himmet ve muvaffakiyyet ibrâz edilmektedir."
- 30 "Cennetmekân Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin Kosova sahrâsında bulunan meşhed-i mübareklerinin derûnundaki eşya köhmeleşmiş olduğu gibi Hudâvendigâr-ı müşârun-ileyh hazretlerinin şân-ı âlîleriyle gayr-i mütenâsib ve âdi şeyler olduğu ve meşhed-i mukaddesin kubbesiyle civarındaki çeşme ve misafir dairesinin muhtac-ı tamir bulunduğu ve derûnunda leylek ikâd-ı kanâdile itina olunmadığı suret-i husûsiyyede arz-ı hâkîpâ-yî âli kılınmış ve icâbının arz-ı atebe-i ulyâ kılınması şeref-sudûr buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî muktezâ-yî âlisinden bulunmuş olmakla ol babda emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir." (7 C 1312/5 Aralık 1894, BOA, İ. HUS, nr. 32/106).
- 31 10 C 1312 (8 Aralık 1894), BOA, BEO, nr. 530/39733; BOA, ŞD, nr. 1974/22.
- 32 BOA, ŞD, nr. 1974/22. Belgenin leffinde, Priştine livası mühendisi Bahtiyar'ın imzasını taşıyan ve tefrişat için satın alınan halı, şal, sitare, çuha, kapı ve pencere perdeleri ile pencere kornişlerinin ölçümlerinin dökümü yer almaktadır.
- 33 27 CA 1313 (14 Kasım 1895), BOA, İ. EV, 11/23; BOA, BEO, nr. 706/52886. Kosova Vilayeti idare meclisinin yazısında geçen bir gerekçe manidardır: "Vaktiyle Gazi-i müşârun-ileyh gibi i'lâ-yî kelimetullah için ref'-i livâ-yı gazâ ile Devolet-i Ebed-Müddet-i Osmâniyye'nin tevisi'-i daire-i satvet ve şanı uğrunda rütbe-i celîl-i şehâdeti ihrâz eden zevât-ı mekârim-simâtin meşhed ve merkad-ı mübâreklarının enzâr-ı yâr u ağıyârda bu hâlde bırakılması nezd-i âlîde tecviz buyurulmayacağı..."
- 34 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde merkezi Sofya olmak üzere teşkil edilen Kosova vilayetinin merkezi savaştan sonra Priştine'ye nakledilmiş (Münir Aktepe, "Kosova", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 218), 1888 yılında ise Üsküp sancağı vilayetin merkezi olmuştur (BOA, İ. MMS, nr. 101/4241).
- 35 *Salnâme-i Vilayet-i Kosova*, Defa 7, Üsküp 1314, s. 351-352.
- 36 KONUK, 1898'de yapılan bu çeşmenin banisinin Yakovalı Ali Hacı, Eyice ise türbedar Hacı Ali olduğunu belirtir.
- 37 *Salnâme-i Vilayet-i Kosova*, Defa 8, Üsküp 1318, s. 558.
- 38 İBRAHİMĞİL-M.- Zeki KONUK, N. Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri, s. 439.
- 39 S. EYİCE, HUDÂVENDİGÂR Meşhedi, gös. yer.
- 40 16 Safer 1324 (10 Nisan 1906), BOA, Y. MTV, nr. 285/105.
- 41 BOA, TFR. I. A, nr. 33/3268. Belgenin ekleri arasında türbe ve çevresine ait olup, Sultan Reşad'ın 1911 yılındaki ziyareti münasebetiyle dönemin gazete ve dergileri ile o günden bugüne neşredilen çeşitli ansiklopedi, kitap ve albümlerde yayımlanan 8 özgün fotoğraf bulunmaktadır. Mavi fon kâğıdına beyaz çini mürekkebi ile çizilmiş iki paftada ise, türbe ile müştemilatının ayrıntıları,

- bahçedeki mezar ve çeşmeler ile birtakım ölçümler yer almaktadır. Paftalardaki bilgilerin yorumu ve yapılar topluluğunun mimari açıdan değerlendirilmesi hakkında bk. O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 292-297.
- 42 BOA, DH. MKT, nr. 1078/23; BOA, Y. A. HUS, nr. 502/104; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 248.
- 43 "... meşhed-i mübarekeleri türbe-i şerîfesi tamirat ve tezyinâtı ve muhadderât-ı İslâmiyye zâirâtı için inşası muktezâ-yı emr u ferman-ı lütf-iktirân-ı hazret-i şehinşâhîden bulunan daire-i mahsûsanın inşaatı resîde-i hadd-i hitâm olmasıyla..." (Asır, nr. 1112, 28 Receb 1324/17 Eylül 1906; İ. Eren, Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihî Bir Belge, s. 74).
- 44 KONUK, N. Hudâvendigâr Türbesi'nin Tarihçesi, s. 18; Kosova'da Sultan Murad Hudâvendigâr Makamı, haz. Osman Doğan-Ebul Faruk Önal, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 26.
- 45 "Türbenin masârîfi-i tamiriyyesi için Evkaf Nezareti'nden bin lira tahsis edildiği ve muamele divan-ı muhasebâtta cereyan etmekte olup bu miktar kifayet etmezse tezyîdi mümkün olacağı ..." (10 Mart 1327/23 Mart 1911, BOA, DH. EUM. THR, nr. 64/51).
- 46 Silistre'deki başarısından dolayı Sultan Abdülmecid tarafından, bu savaşın hatırası olarak tanzim ettirilen Kırım Madalyası'yla ödüllendirilen Mehmed Rıfat Paşa, başta Rusların St. Alexander Nevsky nişanı olmak üzere, birçok devletten nişan almıştır. Daha sonra Tuna ve Silistre valiliklerini yürüten Rıfat Paşa'nın uhdesine Rumeli Ordu-yı Hümâyûnu Umum Kumandanlığı verilmişti. Mezar taşı kitabesinde 23 Cemâziyelevvel 1276 (18 Aralık 1859) tarihinde öldüğü kayıtlıdır (M. Emin, Silistre Kahramanlarından: Rıfat Paşa, Numune-i Tıbâat Matbaası, Dersaadet 1327, s. 37-38).
- 47 Elli yedi yaşında zatürreden ölen (Tercümân-ı Hakikat, nr. 3167, 10 Muharrem 1321) Hafız Mehmed Paşa'nın naaşı 8 Nisan 1903 tarihinde trenle Galboder istasyonuna getirilmiş, buradan omuzlarda Meşhed'e taşınarak 2.000 kişinin katıldığı cenaze namazının ardından defnedilmiştir (BOA, TFR. I. KV, nr. 12/1145).
- 48 ÇELEBİ, Mevlüt (1999), Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, İzmir: Akademi Yayınevi, s. 60.
- 49 Senin, nr. 1003-27, 19 Cemâziyelâhir 1329/17 Haziran 1911. İkdâm muhabiri bu anı "Buradaki şiddetli ve sürekli devam eden alkışları tarif ve tasvir edemem" şeklinde hikâye etmiştir (İkdâm, nr. 458, 19 Cemâziyelâhir 1329).
- 50 4 Temmuz 1328 (17 Temmuz 1912), BOA, DH. İD, nr. 23/17.
- 51 ASIM, Mücahit "Kosova'da Esirgenmiş İslam Anıtları", Çevren, Yıl 2, Sayı 3, Temmuz 1974, Priştine, s. 43.
- 52 EYİCE, S. (1996), "Gazi Mestan Türbesi", DİA, İstanbul XIII, 459; Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr, s. 79-80.
- 53 HAFIZ, N. Sultan Murad Türbesini Korumak İçin Verilen Bir Berat, s. 40.
- 54 EYİCE, S. Gazi Mestan Türbesi, aynı yer.
- 55 22 Z 1319 (1 Nisan 1902), BOA, İ. HUS, nr. 95/76; BOA, BEO, 1821/136506.
- 56 BOA, Y. A. RES, 120/38.
- 57 BOA, İ. EV, 37/50; BOA, BEO, 2487/186494.
- 58 "Türbe-i şerîfe ise büyük bir ziyaret mahalli olup gündün güne harabîsi tezâyüd edip adeta bir baykuş yuvası heyet ve hâlini alarak yâr u ağıyâra karşı kendini arz etmektedir. Hatta geçende Rus devlet-i fahîmesi konsolosu berây-ı ziyaret türbe-i şerîfe gelip hâl-i harabîsinden ızhâr-ı teessüf ve şimdîye değin tamir edilmediğine taaccüb edip onun üzerine Hasan Baba tamirâtı hakkında irade-i seniyye var iken henüz tamir edilmediğini söyleyip ve Hasan Baba tekrar padişahımıza arz ettirilmesi için ahali tarafından teşvik ediliyor hatta Hasan Baba Dersaadet'e müteheyyi'-i azimet bulunuyor. Bu ise hem padişahımızı iz'âc ve içzâb ve hem de enzâr-ı teftişiyelerinde bir hiss-i gaflet saibeleri tevellüd ettireceği tabîi bulunduğundan ahıbbâ keyfiyetle nânum mektûm tutulması müsterhamdır. Ol babda ve her hâlde emr u ferman hazret-i men lehül-emrindir." (BOA, TFR. I. ŞKT, nr. 62/6160).
- 59 8 Ş 1325 (16 Eylül 1907), BOA, BEO, 3147/235968.
- 60 22 Z 1319 (1 Nisan 1902), BOA, İ. ML, nr. 49/13; BOA, BEO, 1822/136619. Maliye Nezareti'nin bu tarihten bir buçuk ay sonrasına ait yazısında, Şeyh Hasan'ın maaşını alamadığı için sürekli sızlanarak hükümete müracaat ettiği belirtildiğine göre, maaş kararının çok daha önce alınmış olması gerekir.

- 61 25 S 1320 (6 Haziran 1902), BOA, BEO, 1859/139369.
- 62 BOA, TFR. I M, nr. 11/1028.
- 63 Sultan Reşad'ın Rumeli ziyareti kendi döneminde basında ve hatırat kitaplarında genişçe işlendiği gibi, o tarihten günümüze çok sayıda araştırma esere konu edilmiştir. Bunların toplu olarak tanıtıldığı en son çalışma için bk. Nesimi Yazıcı, "İsmail (Tuncu) Bey'in Hâtırâ-i Seyahat'inde Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti: Kosova", *Bellekten*, cilt LXXVIII, Sayı 283, Ankara 2014, s. 1099-1135.
- 64 BOZBORA, Nuray (2006), "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. O. Karatay-B. A. Gökdağ, Ankara: KaraM&Vadi Yayınları, I, 569.
- 65 STANFORD J. Shaw-EZEL KURAL Shaw,(200)0, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Yayınları, II, 347.
- 66 MÜFİD ŞEMSİ, (2006), *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, hzl. A. N. Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 20-21; Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 153-154; Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 291, 294.
- 67 JELAVİCH, Barbara *Balkan Tarihi*, çev. Z. Savan, İstanbul: Küre Yayınları, II, 93.
- 68 MÜFİD ŞEMSİ, (1955), *Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, s. 24-30; Y. Öztuna, *Rumelini Kaybımız*, s. 76-77; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul IV, 383.
- 69 "Rumeli'ye şeref-vukû' bulacak seyahat-i seniyye-i müllûkâne münasebet-i mübeccelesiyle Beyrut ve Cebel-i Lübnan ahalisi namlarına hâkpâ-yı şahaneyeye arz-ı teatî eylemek üzere Dersââdet'e geldikleri ..." (BOA, İ. MBH, nr. 6/22).
- 70 "Priştine'ye şeref-vâki olacak seyahat-i seniyyede zât-ı meâli-simât-ı cenâb-ı hilafet-penâhîyi Üsküp'te selamlamak ve bu vesile ile de talim edilmek üzere Amasya redif fırkasının ve Sivas redif fırkasından Sivas ve Karahisar alaylarının taht-ı silaha alınarak Rumeli'ye sevkleri..." (9 RA 1329/10 Mart 1911, BOA, İ. MMS, nr. 137/12).
- 71 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 53-54.
- 72 ZÜRCHER, Erik Jan (2005), *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. E. Aydınoglu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 132; M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 55.
- 73 BOA, İ. MMS, nr. 139/8; Kemalettin Kuzucu, "Sultan Reşad'ın 1911 Yılındaki Rumeli Seyahatinin Programı ve Düşündürdükleri", *Türk Yurdu*, Sayı 303, Kasım 2012, s. 84-92. Program Safveti Ziya'nın *Ziya* gazetesi ile Selanik'te neşredilen *Rumeli* gazetelerinde aynen yayımlanmıştır. Bkz. M. Çelebi, *Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati*, s. 8-15.
- 74 26 R 1329 (26 Nisan 1911), BOA, DH. İD, nr. 29-1/44. Ziyaretten yaklaşık iki buçuk ay önce Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilerek taburun 3 Mayıs günü katarla Ankara'dan yola çıkarılması ve 8 Mayıs'ta Haydarpaşa'dan vapurlara bindirilmesi istenmişti.
- 75 BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 40; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti, s. 161.
- 76 "Arnavud evlâdlarının cümlesi necâtm kanuna itaatte olduğunu takdir ederek bunun hilâfi ilkaâta bulunacak fesedeye ittiba' eylemezler ve kan gütmek âdetini terk ile haklarını kanunda ararlar ise Hudâvendigâr Gazi hazretlerinin ruh-ı şerîfi mes'ûd olacaktır..." (BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 41).
- 77 Cuma namazına ne kadar katılım olduğu konusu tartışmalıdır. İttihad ve Terakkici basın 300 bine ulaşan rakamları ortaya atarken, padişahın maiyetinde bulunan başkâtip Halid Ziyâ 50 bin, Sir Edwin Pears ise 80 bin rakamını verir. Buna göre ortalama 100 bin kişinin toplanmış olabileceği mübalağa değildir (E. J. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 133).
- 78 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 58-59; N. Yazıcı, *Sultan Reşad'ın Rumeli Ziyareti*, s. 1109.
- 79 SİMAVÎ, Lütfi *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Hâlefının Sarayında Gördüklerim*, II. Kısım, İstanbul: Matbaa-yı Osmâniyye, s. 13.
- 80 BOA, BEO. NGG *Defterleri*, nr. 907/55-12, s. 41-42.
- 81 ÇELEBİ, M. Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 64-66.
- 82 ZÜRCHER, E. J. *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 123-124.

- 83 ŞEMSİ, Müfid Arnavudluk ve İttihad-Terakki, s. 30.
- 84 BOA, İ. MBH, nr. 6/38.
- 85 "Zât-ı şevket-simât-ı cenab-ı padişâhînin avdet-i hümayûnları esnâsında Kala-yı Sultâniye ve Gelibolu ve civarı ve Dersaadet'e muvâsalat-ı şâhânelerinde dahi payitaht ricâl ve memurîn-i ilmiye ve mülkiye ve askeriye ile bilumüm hey'ât ve cem'iyât ve her sınıf ahali taraflarından ibrâz olunan âsâr-ı sürûr ve sadakat nezd-i celil-i mülûkânede pek ziyade mücib-i mahzûziyyet olduğun suver-i münâsibe ile cümleye tebliğ ve tebşiri şeref-sudûr buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i tâcdârî icâb-ı âlisinden olmakla ol babda emr u ferman hazret-i veliyy'ül-emrindir." (BOA, İ. MBH, nr. 6/39).
- 86 EREN, İ. Hudâvendigâr Türbesine Ait Tarihi Bir Belge, s. 74.
- 87 22 Nisan 1912 (4 CA 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6.
- 88 Kosova savaşının tarihi tartışmalıdır. Ancak en çok kabul edilen 15 Haziran ve 28 Haziran tarihleridir (Stephen W. Reinert, "Niş'ten Kosova'ya: I. Murad'ın Son Yıllarına İlişkin Düşünceler", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, ed. E. A. Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 230; Feridun Emecen, "Kosova Savaşları", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 222).
- 89 18 Mayıs 1912 (1 C 1330), BOA, İ. MMS, nr. 152/6; BOA, MV, nr. 227/124.
- 90 KUZUCU Kemalettin "Rumeli'deki Son Sultan", *Atlas Tarih*, Sayı 17, Aralık 2012-Ocak 2013, s. 98.
- 91 E. J. Zürcher, Savaş, Devrim ve Uluslaşma, s. 131-132. Bazı kaynaklarda 200 Arnavut, 122 Bulgar'ın aftan yararlandığı kayıtlıdır (M. Çelebi, Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati, s. 61).
- 92 19 Haziran 1911 (21 C 1329), BOA, MV, nr. 153/45.
- 93 ANDONYAN, Aram (1975), *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Z. Biberyan, İstanbul: Sander Yayınları, s. 185; S. J. Shaw-E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 347; B. Jelavich, *Balkan Tarihi*, s. 93.
- 94 DANIŞMEND, İ. H. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV, 393.
- 95 AHMET BEDEVİ KURAN, (2000), *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 367.
- 96 A. Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, aynı yer.
- 97 BOA, HR. HŞ. İŞO, nr. 145/55, lef 1-4; O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 298-299.
- 98 "Ma'lûm-ı sâmi-i Sadaret-penâhileri buyurulduğu üzere Sultan Süleyman Han-ı Kanunî'nin Macaristan'da vaki' türbe ve makamı bilahare kiliseye munkalib olmuştur. Sultan Murad Hudâvendigâr hazretlerinin Kosova'daki makam-ı müiniflerinin heyet-i sâbikasında ifası ve emr-i muhafazasına taraf-ı Deolet-i Aliyye'den muvazzaf memurlar tayini levâzım-ı kadr-şinâsîden olmakla Sırbistan hükûmeti ile karîben akd olunacak muâhede-i sulhiyyeye bu babda bir madde ilavesi Encümen'ce tezekkür edilmiş ve makam-ı sâmi-i Sadaret-penâhilerine arz olunması takarrür etmiş olmakla icâb eden muamelenin ifâ buyurulması bâbında emr u ferman hazret-i veliyy'ül-merindir." (BOA, BEO, nr. 4221/316513).
- 99 "Sultan Murad-ı Hudâvendigâr hazretlerinin Kosova'daki türbesi bilcümle müştemilâtıyla beraber ibkâ ve muhafaza edilecek ve masârifi cânib-i hükümet-i Osmâniyye'den tesviye olunmak üzere başmüftü tarafından tayin olunacak adamlar türbenin hizmet ve muhafazasında bulunacaktır. Mebhûsün-anh türbe ile müştemilâtının mebnî bulunduğu arsa ne menfaat-i umûmiyye sebebiyle ne de esbâb-ı sâireden dolayı istimlâk olunmayacaktır" (BOA, HR. HŞ. İŞO, nr. 145/55, lef 3).
- 100 5 Nisan 1914, BOA, HR. SYS, nr. 2084/2. Türbedarlık konusunda Meşihat'ın görüşü sorulmuş, Şeyhülislam Mustafa Hayri de, bu vazifeyi yürüten Mehmed Ali'nin devam etmesinin uygun olacağını belirtmiştir (BOA, HR. SYS, nr. 2084/6).
- 101 BOA, HR. İD, nr. 69/98; HR. İD, nr. 69/104; BOA, HR. İD, nr. 70/9.
- 102 BOA, HR. İD, nr. 70/24.
- 103 BOA, HR. HŞ. İŞO, nr. 145/55, lef 5; O. Şenyurt, Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 309.
- 104 ŞENYURT, O. Kosova'da Murad Hudâvendigâr Türbesi, s. 299-300.
- 105 Kosova'da Sultan Murad Hudâvendigâr Makamı, s. 30. Zinkeisen, 1840 tarihinde yayımladığı eserinde, Sultan Murad'ı öldürdükten sonra peşine düşen Türk askerinin elinden kaçmaya çalışan ve iki kez kurtulduğu hâlde yakalanan Miloş ve iki arkadaşının öldürüldükleri yeri göstermek üzere dikilen üç anıt taşın hâlâ burada bulunduğunu yazmıştır (Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı*

- İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epeçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, I, 199).
- 106 EYİCE, S. Hudâvendigâr Meşhedi, s. 296.
- 107 2005 restorasyonunun kapsamı, aşamaları, emek verenleri ve daha birçok yönünün fotoğraf, plan ve çizimlerle zenginleştirildiği albüm için bk. *Kosova Sultan Murad Hudâvendigâr Türbesi Restorasyonu*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2006.
- 108 Etrafı yüksek bir duvarla çevrili alan içerisinde Sultan Murad Türbesi, Abdülaziz Çeşmesi, Selamlık Binası, Hacı Ali (Selamlık) Çeşmesi, Sultan Reşad Çeşmesi, kabirler, mezar taşları, kitabeler ve anıt niteliğindeki bir ağacın tarihî ve mimarî özellikleriyle tanıtıldığı çalışma için bk. Hamza Gündoğdu, "Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr ve İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Türbe Geleneği", *Turkish Studies*, vol. 9/10, Fall 2014, p. 615-618.
- 109 İNALCIK, Halil (2006), "Murad I", *DİA*, İstanbul XXXI, 163.
- 110 EMECEN, Feridun (1992), "I. Kosova Savaşı'nın Balkan Tarihi Bakımından Önemi", *I. Kosova Zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu Bildirileri*, 16 Nisan 1989 Ankara: TTK, s. 36.
- 111 S. Eyice, Kosova'da Meşhed-i Hudâvendigâr, s. 82-83.
- ¹¹² KAYNAK: BOA, *Evkaf Defterleri*, nr. 35817, 13 ZA 1302/24 Ağustos 1885.
- ¹¹³ Bâlâda muharrer iki yüz on kuruş direk esmâni miyânında senedi alınmıştır.
- ¹¹⁴ Evkaf-ı Hümâyün Nezaret-i celîlesinden vürûd eden eşya miyânında bir aded mücevveze dahi vürûd etmiş ise de eşya-yı mezkûrenin vaktiyle zuhur etmemesinden için vali-i sâbık saadetlü Abdi Paşa hazretleri tarafından türbe-i müşârun-ileyhânın tahsisatından Üsküplü Rifat Efendi vasıtasıyla Dersaadet'ten celb ettirilmiş ve yedek olarak kalmış olduğu
- ¹¹⁵ Tamirat-ı mezkûre hitam bulmaksızın diğer vilayete tahvil-i memuriyet ettikleri.